ВДОВИНИЙ ПАРОПЛАВ

Переклав з російської

МИКОЛА СТЕБЛИНА

Мій чоловік був убитий на фронті на самому початку війни. Ми залишалися в Москві. "Ми" — це я, моя старенька мати майже без ніг і моя донька Наталка чотирнадцяти років. Якесь заціпеніння завадило мені діяти. Евакуюватися вчасно ми не встигли, а потім, у метушні, було вже пізно. Втім, мені запропонували одне місце в машині, яка від'їжджала на схід із двору незнайомої установи; всі поспішали, в повітрі літали документи з якогось розвіяного архіву. Одне місце? Звичайно ж, я відмовилась. Потім завагалася: "Відправити Наташу?"— і одразу ж: "Ні, не віддам". Машина поїхала. Про все це я розповіла дома, маючи сумнів, чи правильно вирішила. "Все правильно,— сказала мама, — помирати, то разом". Вона взагалі бадьорилася, була суха, зібрана, багато плела, рухаючи спицями десь біля самого вуха і летючими губами відраховуючи петлі. Наташа, та взагалі нічого не розуміла, співала ранками, зав'язуючи банти перед дзеркалом; мене жахало, як легко вона пережила смерть батька. Тепер я розумію, що для неї взагалі життя було нереальне, а тоді мені інколи хотілося її вдарити.

Словом, ми лишилися на місці, так було легше,— нічого не змінювати. Жили ніби так, як і раніше, у нашому старому будинку, в старій квартирі з високими заокругленими вікнами, що виходили на подвір'я, де мирно висіла строката білизна і якась ніжна провінційність обплітала плющем балкони. Роботи у мене не було. Я продавала на товчку деякі речі і тут же купувала або вимінювала на сяку-таку їжу. Осінь линула вперед, уже вранці руки пощипував мороз, плющ почервонів і всох. Життя формувалося, в місті відновлювався лад, який похитнувся було в дні спішної евакуації. Видавали картки, піклувалися про затемнення, хлопчаки шукали шпигунів, які сигналили ворогові з

горищ спалахами світла. Одного разу я сама бачила таке світло, що мигало яскраво і загадково. В магазинах інколи з'являлися ненормовані продукти, дивні, приміром, краби і шампанське. Шикувалися черги, люди посміювалися: що дають? Одну таку чергу я вистояла, після цього ми всю ніч їли крабів і пили шампанське, а Наташа бринькала на гітарі. В цьому нічному святі було щось глибоко нечестиве. Час від часу налітали німецькі літаки, їх я не боялася, я взагалі нічого це боялася, була якось упевнена, що найгірше в нашій сім'ї вже сталося і нічого більше трапитись не може. До того ж нальоти були порівняно рідко і їхні наслідки на величезному обличчі міста були майже непомітні. Руїни прибирали, і на їх місці швидко розбивали сквер. У місті владарювали аеростати загородження — гігантські ковбаси, вдень вони загнуздані пливли вулицями, ведені дівчатами у військовій формі, а ввечері піднімалися сторожею в чутливе небо. У їхньому пузатому спокої було щось надійне: спіть, люди. Голос із репродуктора, який звично скандував знайомі слова:

"Громадяни, повітряна тривога",— вже не лякав, ми під нього, не поспішаючи, одягалися. Бомбосховище було не в нашому будинку, а в сусідньому, через двір, мені весь час здавалося, що ми займаємо у ньому чиєсь чуже місце. А мама безпорадна, і тягати її туди було мукою. Та що довго пояснювати? Так чи інакше, а в сховище ми ходити перестали.

Одного разу пізно ввечері після відбою знову оголосили тривогу. Наташа підняла голову з подушки і сказала з досадою: "Мамо, знову тривога? Ой, як вони мені набридли!" — а я відповіла: "Нічого-нічого, спи, доню". Це були останні слова, які ми сказали одне одному, тому що саме в цю ніч наш будинок був зруйнований бомбою. Мама і Наташа загинули, а я — ні. Як мовиться, дивом лишилася жива. Чи дивом? Швидше це було одне з тих зворотних див, породжень зла, автор яких — сам диявол. У мене був перелом хребта, ноги і обох рук. Як не дивно, я була при свідомості. Пам'ятаю вагу цегли, яка на мене навалилася, якісь двері, косо й жахливо посталу думку: "Мама? Наташа?" — думку: "Кінець". Коли мене витягали, я кричала: "Обережніше!" — тому що берегла руки.

Потім був проміжок повної непритомності. Першим відчуттям, яке я усвідомила, була надмірна вага, саме вага, а не біль. Мені уявлялося, що це все ще була цегла, яку чомусь не розбирали. Тільки значно пізніше я зрозуміла, що це була не цегла, а гіпс. Він оточував мене з усіх боків, я була в ньому замурована, ув'язнена. Крім ваги, я нічого не відчувала. Я була сліпа. Мене оточувала темрява, не безлико сіра, а вогняно-чорна, що могло означати одне — я сліпа. В чорноті іноді спалахували іскри, зірковидні вибухи світла. Вони були

рухомі й котилися завжди в один бік. У якусь хвилину я розтулила губи і сказала: "Мама? Наташа?" — але нічого не почула. Я була глуха.

Так у глухій темряві йшов для мене час без часу, позначений лише спалахом іскор: вони з'являлися через регулярні проміжки, виміряти які я не могла, знала лише,, що вони регулярні і утворюють чіткий прокреслений ритм. Іскри самі по собі були дуже гарні, вони чимось нагадували живих створінь, можливо, морських зірок, але невблаганність, з якою вони котилися все в один бік, була не від світу цього.

Зір повернувся до мене раніше, ніж слух. Через деякий невизначений, але дуже тривалий час я побачила світло. Воно мерехтіло, коливаючись і ніби вагаючись, у водянисто-сірій кімнаті, схожій на акваріум, тому що в повітрі-воді над моїм обличчям висіла велика біла риба. Я відкрила рот, щоб сказати все те ж: "Мама? Наташа?" — і знову нічого не почула. Біла риба стрепенулася, махнула хвостом і на великій швидкості промчала мимо. Замість неї з'явилася інша, та виявилося, що це не риба, а біла косинка медичної сестри. Під косинкою на блідо-жовтуватому, ледь набряклому обличчі світилися уважним подивом великі очі. "Отже, я в лікарні і не сліпа",— подумала я і подивилася вздовж себе в бік ніг. На ліжку лежало щось біле, дуже велике, яке з огляду на зайняте місце повинне було бути мною, але не було, а відчувалося, як сторонній тупий тягар. Мені вливали в рот щось тепле, яке не мало смаку.

Свідомість поверталася до мене поступово, проте не рівномірно, а поштовхами. Трохи пізніше за світло став виникати звук, також іскрами, вибухами, спочатку хворобливими. Одного разу я розплющила очі і побачила, що біля мене сидить

моя подруга і плаче. Плач був голосний і нагадував гикання. "Мама? Наташа?" — спитала я і почула власний голос, різкий, як крик. Моя подруга нічого не відповіла, але з її обличчя я зрозуміла, що вони загинули. Я була вся в гіпсі, з ніг до голови, і не могла ні метатися, ні ворушити руками, ні себе знищити. Знову мені щось вливали в рот. Повернулися непритомність і чорнота. Здається, я заклинала її стати вічною. Свідомість приходила, мигала й зникала знову. Душевний біль не був постійним, він виникав вибухами і тоді був нестерпним — здавалося, що він розірве зсередини гіпс.

Після того я ще рік була в лікарні, і лікарі боролися за моє непотрібне мені життя. За цей рік бажання смерті, дуже сильне спочатку, встигло в мені згаснути. Його змінила ненависть до гіпсу, бажання знищити вже не себе, а гіпс. Потім став з'являтися, спалахуючи і знову зникаючи, інтерес до завіконного світу. Той світ був доступним спочатку лише боковому зору, але відчувалося, що він великий і прекрасний. Потім, коли мені звільнили шийні хребці і я змогла повертати голову, заві-конний світ відкрився на всю широчінь і виявився насправді великим і прекрасним. Там ворушилися гілки, падав дощ, гуляли голуби. Все це було свіжим і яскравим, набагато яскравішим, ніж у звичайному житті. Я, наприклад, ніколи не бачила таких синіх голубів. Пізніше ця яскравість трохи потьмяніла, але в якійсь мірі збереглась до цього часу. Іноді мене вражає, скажімо, яскравість дощу.

Таким чином, я вже могла повертати голову. Тепер мені вже хотілося видужати, якщо це можливо. Виявилося, що це можливо. Одного прекрасного, наскрізь сонячного дня суцільний гіпс змінили на полегшений, чудово-легкий, майже невагомий. Цього дня я браталася з

мухами, які невагомо літали по сонячній палаті. Минув ще час, і ось я вже могла сидіти на ліжку, володіти руками, їсти. їжа, бідна в ті часи, займала в житті людей велике місце, що важко зрозуміти тим, хто не голодував. Споживання їжі перетворилося майже в обряд. Я дивувалася, що з трепетом чекаю обіду, але трепет був. Човгали ноги, гримів посуд, з'являлася санітарка в розтоптаних тапочках, з янтарними голими п'ятами, починалася роздача. Я їла. Потім я спала — довго, запоєм, як сплять немовлята.

Коли мене виписували, виявилося, що рухомість рук частково втрачена, а це означало ще один кінець — за професією я піаністка. А втім, цей кінець мало значив поряд з іншими. Мабуть, я не була по-справжньому талановита. Від таланту мені дісталася лише затята совість, що змушувала мене робити безконечні вправи, вдень — на роялі, вночі — барабанячи пальцями по коліну, і гнівне невдоволення собою, а цього замало. Мені дали третю групу інвалідності і випустили в життя. Пам'ятаю, як я його зустріла, вийшовши з воріт лікарні, як стояла, безглуздо ковтаючи повітря, вбита сонячним світлом, а моя подруга тримала мене під лікоть.

Перші тижні я прожила в неї. Але це не могло тривати вічно. Я стала клопотатися про житлоплощу. "Навіщо це тобі потрібно? — говорила подруга.— Лишайся, живи у мене". Ні, цього я не могла. Соромно сказати, вона мене дратувала. Вона впала в якийсь екстаз самопожертви, була говірка, сварлива, багато плакала і ніби вимагала того ж і від мене. Проте я не могла плакати — те, що в мені було, не зводилося до сліз... А її деспотичні турботи! Від них можна було збожеволіти. Як вона, наприклад, кричала на мене в справжньому гніві за те, що я вийшла на вулицю без шарфа. Ніби він щось значив, шарф. Ніби сама я щось значила. Ніби щось значили ми всі, ніби була від нас користь перед лицем того великого, що відбувалося в світі... Радіо вона не слухала, газет не читала, вся занурилася в полохливу метушню. А коли ми обідали, вона ува^кно ділила їжу на нерівні частки, завжди намагаючись підсунути мені ту, що більша, а я заперечувала, і

починалося сміховинне перекидання тарілками... Ні, мені потрібно було мати свій куток, свої чотири стіни, щоб жити.

У райраді мені досить скоро виділили кімнату, що звільнилася чи то по виїзді, чи то по смерті пожильців. Кімната виявилася невеликою, ще зменшеною своєю стрункою видовженістю, з високою смагляво задимленою стелею. Вікно виходило на задній двір, де стояли рядами блакитні баки для сміття, а на їхньому фоні виступав, освячуючи себе хвостом, ніби прапором, яскраво-оранжевий кіт. Все це видалося мені чудовим, особливо надвечірнє сонячне світло на вогняній шерсті кота. Від колишніх пожильців у кімнаті лишилося ліжко, очевидно, кинуте як непридатне: сітка продірявилася і подекуди була грубо стягнута мотузками. Я присіла на ліжко, сітка подалася, заскрипіла. Залізна смуга під колінами була чудово прохолодна. Так, усе це мені сподобалось, добре б і на майбутнє зберегти цю порожнечу, простоту і яскравість. Я не хотіла обростати речами. Кажуть, кораблі, обростаючи черепашками, втрачають хід. Я не хотіла втрачати хід, хоча йти мені було нікуди. І все ж якийсь легкий хід мерехтів мені як благо. До речі, нелюбов до речей лишилася у мене назавжди.

Моя подруга дала мені найнеобхідніше: стіл, стілець, матрац, ковдру, дещо з посуду, з одягу. Вона хотіла б дати більше, всю мене обсипати подарунками, та я не брала. Пам'ятаю дурну суперечку через приземкуватий предмет, який вона називала козеткою,— мені так само не хотілося впускати його в свою кімнату, як миршавого пса. Подруга наполягала, я рішуче сказала: "Краще помру" — і знову вона плакала, а я ні. Тепер я шкодую, що не взяла.

Нас чекала розлука: незабаром моя подруга мала була їхати до заміжньої доньки кудись у Сибір. Вона боялася від'їзду і, кажучи про нього, знову і багато плакала, а я була байдужа. Мені б зрозуміти її тривогу, її втому, її передчуття... Сльози текли по її маленьких, схудлих щоках. Записуючи для мене свою адресу, вона наділа окуляри, і з її постарілого обличчя я зрозуміла, що обидві ми вже немолоді. На прощання вона тицьнула мені пачечку грошей і сказала: "Віддаси, коли

зможеш". Тих грошей я їй так і не віддала, тому що скоро вона померла. Я не знаю, де її могила, чи ростуть на ній квіти і які. Я намагалася вислати свій борг її доньці, але переказ повернувся з поміткою: "Адресат вибув". Цей неповернений борг досі мене мучить поряд з іншими боргами і провинами, яким немає ліку.

Моя подруга поїхала, і я лишилася зовсім самотня. Ні рідних (всі померли), ні товаришів по роботі (всі роз'їхалися), ні навіть сусідів по будинку (будинок зруйнований, і на його місці розбили сквер). Раніше підтримували турботи: свої турботи про когось і чиїсь турботи про тебе. Слово "безтурботний" звичайно супроводжує уявлення про щастя. А насправді до чого ж незатишне, неприкаяне життя без турбот! Минуло багато часу, поки я до нього призвичаїлася. Спочатку я навіть не могла готувати їжу: мені здавалося диким годувати саму себе.

Гроші, які мені лишила моя подруга, закінчувалися. Пора було влаштовуватися на роботу. Про колишню професію, звичайно, і думати було нічого — з цим я змирилася покірно, хто знає, можливо, з таємною радістю, що більше не треба мордувати себе відсутністю таланту... Мені було однаково, де працювати, але що я могла, що вміла? До фізичної роботи я була не придатна. До розумової? Також більше всього, що ні...

— Яка у вас освіта? — питали мене.

— Консерваторія... — відповідала я, соромлячись.— По класу рояля.

— Грати зможете?

— Ні.

— Що ж з вами робити, товаришу? Подумаємо. Заходьте ще.

Вони думали, а я заходила ще й ще, проте роботи не було. Я була як прохачка, яка клянчить на бідність. Після відмови (а це завжди була

відмова, хоча й відкладена) я тремтячими руками збирала свої речі: торбинку з хлібом чи картоплею, сукувату палку-костур, сумочку з довідками, що були мені замість документів. Часто довідки падали на підлогу, я їх збирала, страждаючи від власного каліцтва і жалісливості оточуючих, яка інколи проявлялася в тому, що вони починали сидячи метушитись і рухати руками. Потім я закутувалася шаллю і йшла не оглядаючись, боячись, щоб мені не запропонували грошей за жебрацький погляд.

Так минуло кілька місяців. Я почала вже втрачати надію, коли враз мені запропонували роботу! Так, справжню роботу, музичним вихователем у Будинок дитини.

— А що таке Будинок дитини?

Мені пояснили: на зразок дитячого будинку, тільки для найменших, від народження до трьох років. Кажучи популярно, ніби ясла.

"Популярно говорив" мій роботодавець, інспектор з художнього виховання, кремезний чолов'яга, рудий до неможливості, з рудим волоссям у ніздрях. У нього справ було вище голови, на столі сотні папірців і різні діркопробивачі. Розмовляючи зі мною, він ритмічно постукував олівцем.

— Ну як? Все зрозуміло?

Я вагалася. Пропозиція злякала мене, сколихнула всю безодню моєї невпевненості в собі. Нічого я не знаю, не вмію. Все ж це була робота, а працювати було необхідно, щоб жити. А жити треба було обов'язково, невідомо для чого, але треба! Ніколи ще я не була така жадібна на життя. Мене радував, мене пристрасно цікавив світ з усіма своїми подробицями: ліловим асфальтом вулиць, швидкими димами в небі, зеленою минулорічною травою, яка лізла з-під брудного снігу грубим символом безсмертя... А живі істоти: коти, голуби, діти зі своєю

зайнятістю і таємницею! Не слід це розуміти так, ніби я забула своє горе. Ні, горе було в мені, горе було святе, але життя приваблювало мене без міри...

Олівець стукнув досить рішуче.

— Чекаю відповіді. Влаштовує це вас, товаришко Флерова?

Стук означав: не затримуй. Навіть він, цей рудий, був мені цікавий.

— Влаштовує, але... боюсь, не справлюся.

— Дурниці! "Чижик-пижик, де ти був?"—проспівав він фальцетом.— Ну як? Зіграєте "Чижика?"

Я поглянула на руки, поворушила пальцями. Пальці рухалися.

— Мабуть, зіграю.

— Тоді все. Даємо направлення в Будинок дитини. А ви не тушуйтесь. Веселіше, веселіше, ма-машо!

Здається, вперше в житті мене назвали мамашею, а було мені тоді неповних сорок років. Потім називали по-всякому — і мамашею, і бабкою, і бабусею. Навіть бабою-ягою. Ходила я з палич-кою-ключкою, спина зігнута, хлопчаки бігали за мною і кричали:

— Баба-яга, кістяна нога! До всього звикаєш.

2

Будинок дитини, куди мене направили, містився в окраїнному провулку, одному з тих, де Москва перестає бути Москвою, де проступає

з її обрисів глибока, глуха провінція. Там стоять, розвісивши віти, старі дуплисті дерева, під ними туляться перекошені плямисті будиночки, сіро-лілові, як усяка обвітрена, обмита дощами деревина. На вікнах будиночків даниною часу де-не-де збереглися хрестовидні паперові наклейки — наївний засіб, за допомогою якого ніби зберігається скло під час нальотів,— ними так захоплювалися на початку війни. Тепер же був початок весни — слабкий, сонячний початок; пахло землею, мокрими гілками, майбутнім. Я йшла провулком, спираючись на свою ключку, і мене радувало, як гнучко і вільно йшла від колонки жінка з відрами, як плавно погойдуєтьс§ на її плечі коромисло, гублячи світлі вагомі краплини. На деревах суцільним кагалом гаркаво горлали якісь птахи, мабуть, граки. Бідна весняна чарівність будиночків, паперових хрестів, грачиних гнізд зворушувала надією, обіцянкою жити. Радіорупор на розі передавав щось бадьоре про становище на фронтах; під ним стояв, задерши голову, старий в обтріпаних валянках, і його борода просвічувалася сонцем.

Будинок дитини, в кінці провулка, за високим парканом, також увесь насторожився в чеканні життя. В саду між підталих, почорнілих, ніздрюватих снігів парами ходили по доріжках під наглядом вихователькі дуже маленькі, дуже тихі діти. Вони були однаково скромно і бідно вдягнені в казенні ватнички. Будинок був кам'яний, двоповерховий, у кільці терас, суцільно затканих плющем, голим, засохлим за зиму, але жадібно прагнучим до життя. Коли я підходила до будинку, мене вразив тихий хор маленьких плачучих голосів, що линув із одного крила крізь розчинені кватирки. Жінка в білому халаті з відерцем у руці вийшла з будинку. Я запитала:

— Що це? — маючи на увазі тихий хор.

— Грудні плачуть,— відповіла вона.— Але це так говориться,— грудні, а де їхні груди? Матерів немає — хто загинув, хто кинув. Наші всі на штучному годуванні, на сумішах ростуть. Рахіт замучив, але нічого, боремося. А вам що треба, мамашо?

У неї було ніжне, повне, жовтооке обличчя, злегка відтінене пушком біля випуклих губ.

— Мені завідуючу,— сказала я,— мене, знаєте, направили сюди на роботу.

Жінка засміялася і махнула відерцем, вказуючи, куди мені йти. Це могло означати: теж працівничків посилають... "Ні, не візьмуть,— подумала я,— кому я Тут потрібна зі своїм "Чижиком"?

У сінях стояли маленькою батареєю пляшечки із сіруватим молоком, акуратно заткнуті ватними тампонами. Двері до кабінету завідуючої були відчинені. Я зайшла. Завідуюча, дуже немолода, зі зморшками турботи на жовтому обличчі, рахувала на рахівниці. Я поклала їй на стіл своє направлення.

— Зараз,— сказала вона, продовжуючи рахувати.— Не десять рук. Бухгалтер хвора. А я здорова?

Мені було важко стояти, я сіла. Клац-клац — говорила рахівниця. У вікно світило сонце. Тонка розрізна тінь від плюща обережно рухалася по столі, по жовтих руках завідуючої. Хору грудних звідси майже не чути, він звучав ледь-ледь, слабкою музикою скарги, нотою смутку. "Ні, не візьмуть,— знову подумала я,— надто хороше тут".

Завідуюча кінчила рахувати, відсунула рахівницю і взяла моє направлення.

— Арифметику знаєте?

— Погано,— відповіла я, спішно пригадуючи таблицю множення.

— Так, як і я. Двічі по два ще знаю, а чогось вищого — ні. Мені грамотні співробітники ой як потрібні. Робочі руки потрібні. А кого присилають? Тільки й того, що не в домовині.

Я піднялася, збираючись піти. Торбинка, сумочка...

— Чекай, не метушись! — гримнула вона.— Я не зо зла, це у мене плач душі. Потрібно ж мені поділитися! Не ділишся, не ділишся — і луснеш.

Я мовчала.

— Мене теж треба зрозуміти. Няньок нема.

Нюрка на завод розмріялась, не сидиться їй, штопор в сідниці. Слюсарів нема, відра всі продірявились. Молока не допросишся, підсовують суфле. А від суфле який ріст? Я їм кажу: "Діти, кажу, рости їм треба". А вони: "У всіх труднощі". Подавились би вони своїми труднощами, тьху! Все сама, скрізь сама, помічників нема. Збожеволію, прямо в психічку, під душ Шарко.

Я мовчала. Все правда, мені лишається піти.

— Не входиш у становище. Ну гаразд, візьму. Ставка є. Не козу ж брати на цю ставку.

Так мене прийняли в Будинок дитини на ставку музичного вихователя.

Дивна була ця посада, ця ставка, і чому вона існувала? Загадка. Здавалося б, міркуючи розумно, війна, всього не вистачає, мало молока, мало хліба, а тут — музика. І ось дивись, тоненький культурний струмочок, кимось і колись задуманий, жебонів собі і жебонів, допомагав жити...

У Будинку дитини був навіть рояль — старенький, дуже розладнаний, але із слідами чистого, благородного тону. Я взялася за роботу. Перш за все потрібно було викликати настроювача. З цього приводу мені довелося витримати баталію з нашою завідуючою Євлампією Захарівною. На її думку, звук був навіть дуже хороший. Але переважив мій авторитет, бо я послалася на свою спеціальну освіту (взагалі ж я рідко про неї згадувала). Знайшовся і настроювач, вицвілий старий, дуже говіркий, який все запитував: "Ви мене впізнаєте?"— маючи на увазі: ви мене розумієте? "Впізнати" його було досить важко через заплутаність його думок, але одне було зрозуміло: за роботу —він вимагав пляшку. Знову бій з Євлампією Захарівною, яка замість пляшки давала чвертку, тобто чверть "літра. Старий був невблаганний, і через тиждень завідуюча здалася. Звідки вона дістала пляшку — невідомо. Ця жінка була господарським генієм, могла добути що завгодно, обміняти, виклянчити. "Якби знати арифметику, то далеко б я пішла!" Таким чином, рояль був настроєний. Я сіла за нього з острахом. Руки, руки. Але вони якось слухались. Я зіграла кілька п'єсок із "Дитячого альбома" Чайковського. Колись, дуже давно, я їх розучувала, сидячи біля рояля з бантом у косі, мріючи про волю, про двір, про "козаків-розбійників", а мене примушували грати, примушували... Тоді я ненавиділа музику, ніби передчувала, що нічого з мене не вийде... "Хвороба ляльки", "Похорони ляльки"...

— Нічого,— сказала завідуюча,— буває гірше. Все-таки інвалід.

— А "Катюшу" можете? — запитала Нюра, та сама повновида технічка, яка тоді, в перший день, махнула на мене відерцем.— Я "Катюшу" дуже люблю. Почую — і плакати.

Я сяк-так на слух підібрала "Катюшу". Нюра заплакала.

— Усе-таки що значить освіта,— сказала вона, кінчивши плакати.— Народжу сина — обов'язково до консерватори віддам.

Так почалося моє друге музичне життя. У деякому розумінні воно було вдаліше, ніж перше. Потроху, з дня на день я ставала бойовитішою, починала дерзать. Я не лише грала — я співала! Дитячі пісеньки я віднаходила все звідти ж, із глибини свого дитинства з бантом у косі. Ось цю пісеньку співала мені няня, цю — мама...

Ніколи я не думала, що маленьким дітям так потрібна музика! Вони вбирали її, як суха земля вбирає воду. Навіть найменші, немовлята. Коли була музична година для немовлят, їхні високі білі фарбовані залізні ліжечка, плоско застелені, без подушок, вкочували в малесенький зал, де був рояль. Немовлята плакали, жаліючись на долю. Але як тільки я починала грати, вони замовкали і слухали. їхні молочно-сині очі дивились неви-значено-загадково, спостерігаючи щось недосяжне для людей, таке, що було, можливо, навіть у них за потилицею. А деякі піднімали крихітні рученята з рожевими промінчиками пальців і грали ними ніби в такт. Ті, що старші, повзунки, розуміли ще більше. Вони стояли в своїх манежиках на слабких ніжках, що підгиналися і ще не вміли ходити, і, чіпляючись за перильця, так і тягнулися до пісні. Найкраще було, коли вони всі разом починали співати, несміливо і безладно гули. Цей повзунковий спів завжди зворушував мене — не скажу до сліз, сліз у мене не було, але до роздираючого внутрішнього дрожу. А старші, ходячі — років по півтора-два,— як вони жадібно товпилися навколо рояля! Діти були бліді, рахітичні, ніжки колесом, порівняно з домашніми мало розвинуті. Багато хто з них не вмів говорити, спілкувалися знаками і пташиним щебетом... Але тут вони жвавішали, повискували, кожен намагався стати якнайближче, вчепитися за мою сукню. А хто-небудь один — найсміливіший, найдорослішій — дотягувався до рояля і торкав клавішу пальцем. Виникав звук. "Музика",— казала я, і вони лопотіли за мною важке слово. Для них музика була дивом, та вона й була дивом. Рояль кректав, мої малорухомі руки були незграбними, і все ж це була музика, ніби грала не я, а вона сама, великодушно вибачаючи моє невміння...

У Будинку дитини потроху до мене звикли. Іноді я допомагала Євлампії Захарівні з арифметикою. Гарні ж були ми обоє! А іноді,

лишаючись після роботи, я акомпанувала няням, кухарям, а вони співали. Дуже хороший голос був у Нюри, не голос, а дзвін. У хорі він не просто виділявся, а владарював, створюючи іншим богатирський фон. "Вам би вчитися, Нюро!" Вона лише рукою махала. Вона мріяла піти на фронт, у крайньому випадку — на оборонний завод, але лишалася, жаліючи дітей і завідуючу, яку терпіти не могла, але все ж любила. У цієї Нюри був узагалі парадоксальний характер. Пристрасна законність і презирство до закону. Вона була незаміжня, але бажання народити сина було в ній тверде: "Познайомлюсь і народжу".

Загалом, своєю роботою я була задоволена. Зарплату мала маленьку, меншу, ніж у технічки, та мені вистачало. За посадою мені належало харчування, і я поверталася додому з баночкою супу.

З

Додому...

Робота роботою, а в людини повинен бути дім, куди вона повертається, скидає робочий одяг, надіває халат, живе.

Будинок, куди мене поселили,— великий і похмурий, шестиповерховий, побудований десь на початку століття з потугами на стиль модерн, увесь звивистий, з лілеями по фасаду. Тепер він був запущений і здичавів, облупився; ліфт не ходив, штукатурка обсипалась, у дворі валялися уламки лілей. У квартирі, крім моєї, було ще чотири кімнати: в трьох жили три жінки, по одній на кімнату, а четверта, замкнута, поки що пустувала — її господарі, Громови Федір і Анфіса, були на фронті.

З усіма цими людьми, сусідами по квартирі, випало мені жити, і стали вони мені тепер як нова сім'я — одна з тих, що складається не за вибором, а за суворим випадком. Колись і одружувалися не за вибором,

а після того, як посватають, і нічого, жили. А для мене, кругом одинокої, це була єдина можлива форма сім'ї — якби не вона, я б не вижила...

Сусідами моїми поки що були: Капа Гущина, Павла Зикова (всі звали її Панькою) і Ада Юхимівна. Бачу я їх усіх такими, якими зустріла вперше: не старими, але й не молодими. З того часу минуло багато років; звичайно, ми всі змінилися, та змін я не помічаю, ми й тепер не старі, але й не молоді. Так само чорні гладенькі Капині коси (хіба що з'явилися дві-три сиві волосинки), такі ж стрункі швидкі Адині ноги. Хіба що Зикова з роками іще схудла і в її перманенті більше стало сивого сіна, але так само вона груба й енергійна, і так само стоїть за правду, як її розуміє.

Капа Гущина, Капітоліна Василівна, тоді працювала нічним сторожем (тепер пенсіонерка). Низька, повна, донизу широка, як шахматна фігура. Ходить плавно, нечутно, на суконному ходу. Моди не визнає, завжди на ній кілька спідниць майже до підлоги — можливо, тому, що ноги криві. Лице, правда, миловидне, яблучне. Говорить на "о". Дуже релігійна, любить церкву і все божественне: похорони, весілля, хрестини. В старості мріє піти в монастир, "та немає їх тепер, монастирів, винищили, як блощиць дустом". Була заміжня два рази, обидва чоловіки померли.

Ада Юхимівна — колишня артистка оперети, давно втратила голос і покинула сцену, проте на все життя віддана мистецтву; пішла в білетерші, тільки б не розлучатися з театром, з його вогнями й оксамитом. Сценічне її прізвище Ульська, за паспортом — Заєць; це жахливо, вона й тепер червоніє, коли поштар приносить їй пенсію і доводиться розписуватися так непристойно. По суті, негарна: ніс прасочкою, щоки з м'яких опукло-стей, але якесь "чорт мене забирай", звичайно, є. Шарфик, що все підлітає, відставлений мізинчик, пишна спідничка. Про себе говорить у зменшувальній формі: "болить голівка", "змерзли пальчики". Гаркавий голосок із щербинкою, на манір жайворонкової рулади. Гаркавить не тільки на "р", але скрізь, "мила" звучить у неї як "мига", з таким собі м'яким, придиховим "г".

Сентиментальна, добра, сміхотлива. Сміється так, ніби її лоскочуть і вона згодна; очі при цьому стають луночками і майже щезають. Була тричі заміжня; третій чоловік (здається, він і звався Заєць) помер, два перші живі, співають.

У кімнаті найдалі від парадного входу, найтем-нішій і найнепоказнішій (мабуть, колишній челядницькій) живе Панька Зикова, Панька-монтер, тоді і тепер монтер, мабуть, до самої смерті монтер: час її не бере. Висока жінка-напівчоловік, вся з грубих зчленувань; здається, в неї не двоє колін, а десять. Коли ходить, від неї вітер гуляє по кімнаті. Зла і справедлива, чужого не візьме, своїми правами не поступиться. Мене зненавиділа з першого погляду, але щось є в цій ненависті гаряче, відверте, яке приваблює більше, ніж пуста байдужість. Була заміжньою, чоловік помер. Говорити про себе Панька не любить. Відомості про неї ходять колами і, головним чином через Капу, яка все знає.

Коли я ще тільки оселилася в квартирі і нікого з сусідів як слід не знала, Капа Гущина запитала мене:

— Чоловік є?

— Загинув на фронті.

— Отже, вдова?

— Вдова.

Капа насмішливо, але з якимсь задоволенням хмикнула:

— Здрастуйте. Ще одну прислали. Тепер у нас повна команда. У кожній кімнаті по вдові. Просто не квартира — вдовиний пароплав.

"Вдовиний пароплав,— повторяла я, повернувшись до себе.— Вдовиний пароплав". У цих словах було щось заворожуюче. Якийсь

непоспішли-вий незграбний рух. Часто я не спала ночами, дивилася в своє голе вікно, за яким падав дощ і йшов сніг і в будь-яку пору року гойдався ліхтар зі своєю тінню. Мені здавалося, я відчувала, як рухається за часом невідомо куди вдовиний пароплав зі своєю командою.

Минуло багато років, і тепер ми разом і все кудись пливемо на вдовиному пароплаві.

Коли живеш так довго разом і поруч, не можна лишатися чужими, і ми не чужі. Між сусідами виникає своєрідна спорідненість, аж ніяк не полюбовна, скоріше сварлива, але все ж спорідненість. Вони сваряться, ображають одне одного, зривають одне на одному нервову злість — і все ж вони сім'я. Захворієш — сусіди куплять що треба, принесуть, чайник зігріють. Помреш — сусіди поховають, пом'януть, вип'ють.

Про кожну із своїх сусідок я так багато знаю, що виникає ілюзія прозорості, ніби їхні душі просвічуються крізь тіло. Я не можу й відповісти собі, звідки я про них стільки знаю: чи вони самі мені розповіли, чи розповіли про них інші, а чи я сама собі це уявила. Так чи інак, проте кожну з них я бачу з пронизливою ясністю зовні і зсередини. В останньому я скоріше помиляюсь: внутрішній світ кожної людини складніший того, що може уявити собі інший. Але я стараюсь. Цей потяг пе-ч реселятися в інших людей нездоланний. Іноді мені здається, що я втратила свої очі і дивлюсь на світ поперемінно чиїмись чужими очима: то Ка-пиними, то Паньчиними, то очима-луночками Ади Юхимівни. А найчастійіе — сірими очима Анфі-си, яку я любила найбільше і яка була мені найближчою. Анфіса Громова була мені за сестру — дану богом і долею,— хоча й сварилися ми жорстоко й подовгу ворогували. Тепер вона померла, а мй, решта, вижили. Хоча в її смерті мене ніби не можна звинуватити, а все ж вини з себе я не знімаю.

Анфіби Громової тоді ще не було з нами. Вона повернулася восени сорок третього року.

З тією болісною здатністю бачити чужими очима, зсередини людей, із здатністю, яка, можливо, мене обманює, я бачу як вона повернулася.

...День осінній, похмурий, підсліпуватий, дощ. Анфіса, огрядна в своїй довгій шинелі, болотом забризканій, стоїть коло під'їзду. З-під благенької маленької пілотки звисають на щоки прямі мокрі коси. Речовий мішок за плечима, так званий Сидір, горбатить її і старить. Вона не відважується зайти в під'їзд і замість того дивиться на горобців, які стрибають по калюжах сумирно і мовчки, ніби хворі діти. їй горобців шкода. Великий, брудно-жовтий, облуплений будинок здається їй чужим, ніби й не жила вона тут ніколи. Постоявши коло під'їзду і пожалівши горобчиків — просто так, зволікаючи,— вона зітхає, відчиняє двері, які важко бухають, і починає підніматися по сходах. Іде вона важко й поволі, як стара баба. Лямки сидора ріжуть плечі, особливо ліве, біля ключиці, куди минулого року, поранило. Вона зупиняється на площадці і знову зітхає. Приїхала.

4

Стоячи на площадці третього поверху перед власними дверима, Анфіса і впізнала їх і не впізнала. Поштова скринька ніби нова, з замочком — при ній такого не було. Новий список мешканців пришпилений кнопками на ріжках. Дзвонити: Зи-ковій один раз, Гущиній два, Ульській три, Флеровій чотири рази. Ніякої Флерової Анфіса не знала і стривожилася: чи не її кімнату часом віддали? Вона подзвонила два рази, Гущиній. Ніхто не обізвався. Вона — ще два. За дверима заворушилися, ланцюжок брязнув, і знайомий голос запитав:

— Хто там?

— Свої,— відповіла Анфіса.

— А хто свої? Свої-свої, а пальто враз потягнуть.

"Ось воно як на гражданці живуть, один одному не довіряють,— подумала Анфіса,— на фронті краще".

— Відчини, Капо, це я. 0 Двері відчинилися, з'явилося цікаве чорне око.

— Не впізнаєш?

— Господи, Фіска! — ахнула Капа і широко розчинила двері.— А я тебе зразу й не впізнала. Дуже ти страшна, не ображайся на мене, але ж дуже страшна.

А сама Капа ніскілечки не змінилася, така ж гладка. Мабуть, брешуть, що на гражданці погано живуть.

— Здрастуй, пропажа. Чого не писала? Ми тебе вже й живою не вважали.

— А я жива.

— Ну-ну. Жива, то проходь. З чим прийшла? Таки відвоювалася?

— А відвоювалась,— тихо сказала Анфіса і переступила поріг. Важкий, намоклий сидір вона зразу спустила з плечей і поставила на підлогу, тримаючи за лямки.

У передпокої напівтемрява: може, і не помітить Капа? Помітила...Вона та н& помітить! Меткі чорні очиці одразу намацали, куди вп'ястися — в живіт, на якому грубо стовбурчилася шинеля, не сходилася на ґудзики. Побачила й засяяла, ніби маслом її змазали:

— З подаруночком! Проздоровляємо-кланяє-мося!

Анфіса мовчала.

— З Федором, чи що, доля звела? Анфіса покрутила головою: ні.

— Так-так. Вітром, значить, надуло. Буває...

— Ти мене, Капо, не питай ні про що. Сил моїх немає. Стомилася, вимокла, як пес. Сидір тягне, а плече ж поранене.

І^апа плечем не зацікавилася, а враз запитала:

— У сидорі що?

— Так, дещо. Концентрати, тютюн, тушонка "другий фронт"...

— "Другого фронту" баночку даси?

, — Дві дам, тільки розберусь. А ключ від кімнати моєї, в тебе він?

— А як же! У мене.

У Анфіси відлягло від серця. Отже, не віддали кімнату.

— А я дивлюсь, читаю на дверях: Флерова О. І.

Думаю, віддали мою кімнату. Серце так і тенькнуло.

— Боже борони, хіба я віддам?

— А що за Флерова така?

— Бог її знає. Вдова. Прислали замість Мако-шиних. Психована, на зразок інтелігентки. Радіоточку завела, слухає. А що по тій точці дають?

Бир та бир. Добре було б, коли б тільки хор П'ятниць-кого завела або частівки — це ще нічого, а вона завивання замогильні слухає, скрипка не скрипка,, гармонія не гармонія, тьху. Панька Зикова ображається за точку, а я нічого. Мені що? Нехай слухає. По-моєму, всі хороші, всі люди.

— Ключ таки в тебе? Мені б його...

— Будь спокійна. І ключ, і кімната, і речі. Я й ґудзичка не взяла. Я не бандитка яка-небудь, я бога не забуваю. А ви, нинішні, бога забули. Ось він вас і карає — війну наслав. У Слохівській новий батюшка так і каже: "Воздається вам за діла ваші..."

— Мені б ключ, Капо. Стомилася я.

— Постій-почекай, не сумнівайся, все віддам, ні порошини не пропало, все на місці, і плаття висять і пальто-коверкот. Тоська-двірничка все молола: "Продай та продай. Фіску, каже, давно убило, і. кісточки дощем миє, а ти над її добром, як кощій над смертю".— "Ні, кажу, не продам, повернеться Фіска". От по-моєму й вийшло. Несу, несу.

Капа принесла ключ. Відімкнули двері, запахло мишами. Кімната зразу так і прибила Анфісу: бруд, пилюка, шпалери повідставали... Федорові недільні штани, чиста шерсть, на стіні висять, мабуть, міль поїла... На ліжку розкидані подушки в брудних наволочках...

— Жив хтось тут без мене?

— А кому жити? Ніхто не жив. Тобі Панька Зи-кова буде клепати, ніби я за гроші ночувати пускала. Ти їй не вір, бреше вона, як змій. Язик у неї довгий, у ногах плутається. Усього два рази тільки й пустила, та й то не за гроші, а з люб'язності. Така гарненька парочка, як двоє голуб'ят. Я й пустила. А грошей мені від них не треба, хіба що з харчів принесуть, візьму, щоб не ображать. А твоє все ціле, перевіряй.

— Федорові штани він носив? На стіні висять, я в шафі лишила, у нафталіні.

— Про штани нічого не знаю. Така гарненька парочка. Потрібні йому твої штани, як попу м'ячик. Одягнений — куди твоє діло: галстук модний, курточка-трофей... А в неї по плечах кучері, кучері...

Анфіса не слухала — дивилася на вазони. Були у неї вазони, були... У всьому будинку не було кращих. Тепер сохло у горщиках саме бадилля... І так стало їй шкода рослин, ну найбільше жаль...

— Обіцяла поливати, Капо...

— І правда, не поливала, все ніколи. Мій гріх. Крутишся-крутишся, з черги в чергу, та зварити сяке-таке, та попрати — ось і день минув. А вночі в мене робота. А ти вазончика не жалій, людину треба жаліти, а не вазончика.

— Та я нічого.

— Яке там нічого, бачу — шкода тобі.

— Не шкода мені, просто стомилася.

— Ну відпочивай, Христос із тобою.

Пішла. Анфіса стягла з себе мокру, жорстку шинелю (здається, постав її — так і буде стояти), взялася за кирзові чоботи, сорок третій розмір. Поки їх стягала, так задихалася, наче дистанцію пробігла. Розмотала онучі, присіла перепочити. Великі босі ступні з викривленими пальцями по-

ставила на підлогу, ледь розвела коліна і вклала на них повільніше великий, незручний для носіння живіт. У животі загуляла-заворушилася дитина, виставила вбік щось гостре, не зрозуміти — лікоть чи колінце. Навіть із-під гімнастерки було видно, як живіт вуглувато видувся. Анфіса за-усміхалася, як завжди, коли син її — вона знала, що в неї обов'язково син буде,— надто вже розгу-лювався. Його мовчазне, рухливе, нікому не підвладне життя зворушувало її: "На світ проситься дитинонька моя люба". Дитина побрикалася-по-брикалася, заховала вуглувате всередину і затихла. Анфіса також притихла. У двері постукали — знову Капа.

— Я кажу: Фісо, ти мені за збереження кофту зелену віддай. Тобі ні до чого, а мені в церкву ходити. Я ночі не спала, майно твоє стерегла.

— Гаразд, віддам.

— Я тільки по справедливості, мені чужого не треба. Відро твоє в кухні стоїть — яв ньому й не мию. А Панька Зикова миє. "Відро, каже, тепер комунальне, оскільки його хазяйку вбило". Сорому не має. Роззується, голі ноги виставить, зад догори — і миє. У чужому відрі...

— Мені не шкода, хай миє.

— Мужика до себе поселила демобілізованого, для грішної плоті. Живе непрописаний. Вранці миється-миється, всю раковину захаркав. У сорти-рі з папіроскою засідає...

— А мені що, нехай засідає.

— Тобі все нехай та нехай. Ось і догралася.

— Капо...

— Мовчу-мовчу. Я завжди мовчу, нікого не ображаю. Зі мною по-хорошому — і я по-хорошому. Я допомогти хочу, напоумити. Ось сидиш боса, а підлога холодна. Чи довго жіноче запалення схопити? Взуйся толком, тоді й сиди. Чайку тобі поставити?

— Спасибі, Капо, я сама.

— Дуже ти культурна повернулася. Вища освіта. Не нав'язуюсь. Адью.

Капа вийшла. Образилась. Анфіса, так само сидячи з босими ногами на голій підлозі (чимось приємний був той холод), замислилася. Давно їй пора подумати, а в дорозі все було ніколи...

5

Про чоловіка, про Федора...

До одруження працювали вони з Федором на одному заводі, вона комірницею, а він лекальником. Спеціальність рідкісна, дефіцитна, Федора на заводі цінили. До того ж він великим ударником був. Познайомилися в самодіяльності. Був у них жіночий хор, який називався "Сніжинка". Заводоуправління не поскупилося, одягло весь хор у білий атлас аж до підлоги. Красиво було. Вишикують хор півколом — очі розбігаються, така білість, таке сяєво. Анфіса в тому хорі співала. Голос у неї був сильний, чистий, хоча й товстуватий, називався альт. Керівник альти більше любив, ніж сопрано. Сопрано на заводі скільки завгодно, а альтів — на пальцях можна порахувати.

А Федір солістом на гітарі грав. Так і познайомилися. Далі — більше. Став за нею упадати, і зразу видно, що не з дурницями. Потанцював зо три рази — падеспань, вальс, польку-кокетку,— а потім так просто й каже: виходь, мовляв, за мене заміж. Анфісі Федір нічого, подобався, одне бентежило її, що він молодший від неї на рік: їй двадцять шість,

йому двадцять п'ять. А собою він був дуже навіть показний, легкий, як пір'їнка, нижчий за неї і в плечах вужчий, а дужий. Чуб рудуватий, м'який, кучерявився багаттячком. Анфіса подумала й погодилася.

Одружилися й стали жить. Кімнату дали їм від заводу гарну, світлу, двадцять метрів. Справляли весілля за рахунок заводоуправління, кричали "гірко", все як у людей. Незабаром Анфіса кинула роботу, тому що не було резону: зарплата убога, Федір за хорошого догляду втричі більше принесе. Вона клопоталася по господарству, чистоту підтримувала на вищому рівні, а ще й часу лишалося, коли все переробить, радіо послухати: любила музику. Прийде Федір із заводу втомлений, помиється, кучері розчеше, а вона йому зразу обід на стіл. Борщ, як вогонь, з салом, з перцем. Або ж кислі щі із свининою. Федір до м'яса не дуже тяг-ся, більше на гаряче налягав. Наїсться, обітре губи і обніме її: "Ой ти ж моя красуня!" Анфіса красунею не була, але й потворою також назвати не можна: пряма, дужа, ставна, коса русява нижче пояса. Любив Федір, коли Анфіса при ньому косу розпускала, розчісувала.

Федір і на заводі, і вдома був золотий робітник. Запаяти, поремонтувати, пофарбувати — все він. У квартирі його поважали. Навіть Панька Зикова на що вже єхида, а й та його соромилася. Для неї музика — ніж гострий, а коли Федір дома — не заперечувала. А Анфіса з Федором під гітару різні пісні співали, і з кінофільмів, і з радіо, і з самодіяльності. Він — за сопрано, вона — за альта. Особливо гарно у них виходив дует пастушка і пастушки "Мой миленький дружок". А ще вони співали старовинні пісні, народні, яких навчилася Анфіса від баби. Дитинство у неї було важке, сільське, мати через бідність зла, а баба — золото. Сама гарно співала й Анфісу навчила. Ось і знадобилося в сімейному житті.

Федір випивкою не захоплювався, хіба що на Першотравень або на Жовтневі свята. Та й то не дуже, не розпускався. Скаже тільки: "Перебрав я, Фісо" — і спать лягає. Вранці прокинеться: "Ти вже мені пробач за вчорашнє". А що пробачать? Мужчина, він і є мужчина. У

Анфіси батько, можна сказати, не просихав. А тут чоловік коли-не-коли вип'є. Вона йому — чарочку на похмілля, все чин чином.

Добре жили, нічого не скажеш, одне тільки не гаразд — дітей не було. Анфіса малюків дуже любила, спочатку надіялася, що свій народиться, а потім і сподіватися перестала. Виходить, безплідна. Ну чим же тут зарадиш? Був їй Федір ніби й за дитину: очі голубі, чубчик кучерявий. За останні роки порідів він, на тім'ячку став просвічуватися. Федір дуже бідкався: "Лисий буду, розлюбиш мене".— "А мені ти й лисий хороший". І справді, хіба в чубові щастя? Був би душевний спокій. Увечері ляжуть вони спати, простирадла чисті, прохолодні, подушки як лебеді, будильник потукує: я тут, я тут. Анфіса обніме Федора за шию, голову його чоловічу, важку собі на плече покладе, і так їй хороше! Слухає вона, як Федір спить, і сама потім засинає.

Прожили вісім років, все добре, і раптом війна! , Федору зразу ж повістку прислали. Зібрала його Анфіса, поплакала. Увечері сіли за стіл — виряджати солдата. Капа випила горілочки й ну голосити за Федором, як 'за небіжчиком. Анфіса не голосила, вона й голосити по-бабськи не вміла, а все ж соромно було, що не вона голосить, а Капа.

Вранці Федір устав, умився, поїв, ремінь підтягнув — і прощатися. Анфіса йому до грудей так і приклеїлась — не відірвати. Він легенько її відсторонив. "Ну-ну,— каже,— не навік прощаємось, може, і не вб'є мене, жди". І пішов. Пішов і пропав — ні листа, ні листівочки. Анфіса лишилася сама, і так гірко їй стало, так темно, ніби світло вимкнули. Пішла проситися назад на завод, взяли її в цех: робочих рук не вистачає. На заводі все по-новому: чоловіків забрали, самі жінки, та хлоп-чаки-фабзайці, та старий майстер Кузьмич, на Мороза схожий. Анфіса працювала на совість, але гірка туга не минала. Якось життя її втратило смисл. Обід вона не готувала, перебивалася сяк-так, всухом'ятку, лише чистоту підтримувала по-старому, та й то підсвідомо, як кицька вмивається: шарк та шарк собі лапою по морді. І будильник її дратував ночами, і спала вона погано. Схудла,споганіла. А листів усе не було. Чекала-чека-ла, терпіла-терпіла і вирішила сама їхати на фронт. До

Федора. Де він воює, вона не знала, а все ж на фронті вона буде до нього ближче, а раптом зустрінуться.

Поступила на курси медсестер. Там вона була найстарша, кругом дівчата, а їй тридцять п'ять. Училася непогано, набувала навичок. Теорія їй важко давалася, але на курсах на теорію не дуже налягали, більше на навички. Закінчила курси — одержала призначення. Куди — їй було однаково, тому що, де був Федір, вона не знала. Просила тільки ближче до переднього краю, їй і дали. Якби знала, нізащо б сюди не просилася, та діло зроблене — працюй. А працювала Анфіса, як завжди, на совість, хоча й була велика боягузка, боялася бомб, як вовків. Не такий страшний був обстріл, як бомбування, краще нехай збоку прилітають, ніж зверху падають, хоча це хто як любить. Анфіса бомби особливо ненавиділа, навітьчгидувала ними, бачила одну, що не вибухнула — як свиня.

Коли починалося бомбування, вона все намагалася засунути куди-небудь голову: під ліжко так під ліжко, під стіл так під стіл. Засуне, а зад на видноті. Сестри-товаришки над нею потішалися: "Дивись, Фіско, найпотрібнішу частину відірве!" Все-таки якось звикла, перемогла своє боягузтво, працювала не гірше за інших. Головне, поранені її любили, вона на них добре діяла, вміла і умовити, і заспокоїти, даремно, що сама боягузка. Велика, дужа, кого хочеш підніме, її так і називали Фіс-ка Підйомний Кран. Косу довелося обрізати, не вміщалася під пілоткою, та й мити марудно, води дефіцит — більше чайника не дадуть. Боялася, що розлюбить її Федір, коли побачить, що немає коси.4 Але й пострижена, вона була ще нічого. Сама в дзеркало не дивилася, та дівчата казали, що нічого, для таких років навіть дуже пристойно. І навіть один поранений лейтенантик в неї закохався! Біленький, кволенький, борлак стирчить, як у підбитої курки крильце. Марив з температури, покликав: "Пити". Підійшла, дала напитися, а він: "Анфісо Максимівно, я вас полюбив". Ну комік — полюбив! Вона йому в матері годиться. Однак вигляду не подала, не насміялася над його почуттям, приголубила його, чуб розчесала, він і заснув. Думала, забув про свою любов — ні, не забув. Перед тим, як йому евакуюватися — синій такий, наскрізь світиться,—

знову підкликав і за своє: "Фісочко, я вас дуже люблю і мрію з вами одружитися". А температура вже нормальна. Дивак! Фіса опустила очі і сказала: "Вибачаюсь, я заміжня". Таку п'єсу розіграли.

І інші також до неї зверталися, хоча й не з такими словами, але зверталися. Ніжні вони, чоловіки. В бою герой, півнем іде в самісіньке пекло. А в шпиталь потрапить — куди що дівається! Уколу боїться, втрачає свідомість, капризує, як дитина. І ласка йому потрібна, як маленькому. Це Фіса добре розуміла, і любили її більше за розуміння, а так, за інше, не було за що любити — ні краси, ні молодості.

Поранило її, коли шпиталь перебазовували. Обстріл, ноші, всі кричать, справжнє пекло, падає і згори, і збоку — можна збожеволіти. Анфіса за поспіхом і не помітила, як поранило, і не боляче зовсім, ніби штовхнув її хто в плече і покликав. Потім помітила: господи, кров! І по рукаві, і по пелені. Анфіса крові боялася, до чужої не могла звикнути, а тут на тобі — із неї самої, як з поросяти. Вона закричала тонким, заячим голосом, присіла й закрила лице долонями. Потім її вели до машини під руки, вона спотикалася, зажмуривши очі зі страху, і все казала: "Браточки, браточки". її ведуть, її саджають, а вона як заведена: "Браточки, браточки". Дуже перелякалася.

А боляче стало вже потім, на ліжку, боляче так, ніби тобі плече з м'ясом видирають. На операції вийняли з неї осколок — великий, кострубатий, з мізинець, страшно подумати, що в ній сидів,— і як він її не вбив? Довго вона його в мішку носила, потім загубила десь, а жаль: Капі б показати, нехай пересвідчиться, що справді воювала, не гульки справляла.

Відлежалася Анфіса після поранення — зажило на ній швидко, як на собаці, чомусь собаку вважають особливо живучою,— оклигала, знову в шпиталь, тільки вже не лежати, а працювати. Спочатку боялася, як би знову не поранило. Від кожного пострілу чи вибуху починала нервувати, припускалася недбалості, інструмент стерильний випускала з рук, потім притерпілася: боялася, але в нормі.

Про Федора вона не дуже часто думала: ніколи було. Інколи хіба ввечері, вкладаючись на ніч, згадувала, як лежали вони поруч: вона під стінкою, він скраю, і голова його у неї на плечі, якраз на тому, де поранило. А вдень не дуже розміркуєш-ся — тільки встигай. Працювати і заодно думати Анфіса не вміла, щось одне: або робота, або думання. Дуже стомлювалася вона. У втомі зникав, забувався Федір. По частинках ось він: очі, руки, чуб руденький, а в цілу людину не складається. Можливо, вбило його, а можливо, і живий — нічого в цій війні не роздивишся. Анфіса все ж сподівалася, що живий, тому що сказав "жди", а даремно такими словами не розкидаються. Вона й чекала, добросовісно, ні на кого не поласилася, хоча й були бажаючі.

Так воно і йшло, поки не з'явився Григорій. Причарував він її, мабуть. Уже видужував, нога в гіпсі, ходив на милицях, а весело, пританцьовуючи: стук-стук. Сяде, милиці поруч, ногу вперед і вихваляється:

— О, красота! З такою ногою мені й ціни не складеш. Кіл на десять. Дівчата, налітай: прошу тищу. Хто більше?

Дівчата сміються й Анфіса з ними, хоча їй не смішно, а страшно. Собою молодець — ставний, сухий, залізний, кучер на лобі, вуха гострі. На цигана схожий, на конокрада. Анфіса таких бачила в дитинстві, ходили по селах. Баби все дітей лякали: "Віддам цигану". Такий круг пальця обведе в один момент. Григорій з нею не забалакував, а вона вже відчувала, як він її круг пальця обводить.

Якось були вони самі, без дівчат (пішли на танці), і Григорій сказав:

— Ех, Фісо-Фісочко! Дуже ти мені подобаєшся. Ну, більше за всіх інших.

У неї серце так і впало: обводить! Григорій додав:

— На коня схожа. Я коней люблю. Звір добрий, стоїть, сіно жує, око велике, розумне. Запряжи — везе. Ну точно як ти.

Конокрад! Анфіса з усіх сил намагаючись не піддаватися йому, тільки й могла вимовити тихим таким голосом:

— Жінка ж у тебе є, мабуть.

— Це є. Це у кожного є. Велике діло — жінка!

— І діти?

— Дітей ще не було, не буду брехати. Може, без мене народились. Це буває.

— А тобі не образливо?

— Чого образливо? Я й сам з вусам, своє візьму, не проґавлю. Я чоловік веселий, люблю, щоб усім весело було. "Жди мене!" — передражнив він з веселою гримасою і вилаявся.— Ось тобі й "жди". Вона.там жде, вона там горює, нюні розпускає, а мене, на ось викуси, вбило! Ай-ай-ай, як шкода! Ні вже, поки живемо, нехай їй буде весело, і мені весело, і тобі весело, Фісо.

Тут він обняв Анфісу однією рукою — друга притримувала милицю,— і рука ця, тверда, залізна, так і стиснула її обручем. Обвела, обхопила, і не вирвешся. А головне, як усіє просто: мені весело, тобі весело, йому весело. Молодий місяць у вікні над лівим пораненим плечем став обертатися, падати і запав під землю.

Так і вийшла у них любов. Зустрічалися вони в процедурній, вечорами крадучись, гаряче й коротко, і тут лише Анфіса дізналася, що таке любов. Раніше вона думала, що любить Федора,— де там! Ніякого порівняння. Ось із Григорієм це була любов, усе було нове, особливе,

весь світ мінявся, і місяць у віконці не місяць, а біла квітка, і хмари кругом нього ангелами. І навіть стукіт милиць як музика, і дихання поривчасте в темряві — ну, ні в кого такого не було! У процедурній пахло дьогтем від мазі Вишневського, цей запах став Ан-фісі як котові валер'янка.

Від любові вона змінилася, покращала, очі обвело чорним, і дике щось з'явилося в обличчі. Дівчата помічали, хихикали — їй байдужісінько. Навіть бомбувань перестала боятися.

А потім Григорію зняли гіпс, і настав йому час від'їжджати, повертатися до себе в частину. Ан-фісу наче по голові вдарило, коли вона дізналася, що буде розлука. Просто затрясло:

— Я без тебе не можу. Я без тебе помру.

— Та не вмреш. Не ти перша, не ти остання. Не побивайся, Фісо-Фісочко, тримай хвіст пістолетом!

— Я ж люблю тебе, Гришо!

— Подумаєш, діла. Я, приміром, також тебе люблю, і що? Ех, жінки! Цілуватися з вами солодко, розлучатися — гірш нема. Це я такий вірш сотворив.

І поїхав. І адреси не лишив. І писати навіть не обіцяв, і нічого в неї не лишилося, навіть фотокартки.

Що тут будеш робити? Почала жити, працювати, як і раніше, тільки без душі — душа камінна. Життя було якесь несправжнє, схоже на сон. А от сни були справжні, у снах приходив Григорій, стукав милицями, хотів її цілувати, але тут якраз сон закінчувався, вона просиналася і плакала. Одного разу він прийшов чорний і сказав їй: "Фісо, мене вбило". Вона скрикнула диким голосом, так, що з сусідніх ліжок дівчата

посхоплювались, кинулися до неї, а вона лише тремтіла й кусала склянку з валер'янкою. Цілий день вона плакала, працювала і плакала, звичайно, на шкоду роботі, так що лікар навіть на неї цитькнув. А вночі знову прийшов Григорій — веселий, на милицях і зовсім живий. "Брехав я,— каже,— що мене вбило". Тут їм випало-таки поцілуватися, і цілувалися до нестями, поки все не кінчилося.

Так і жила, між снами. Багато часу минуло, місяців зо три.

Якось вночі пішов від неї Григорій, лишив її, як завжди, зі стукітливим серцем, з мокрими очима. Лежала, думала і враз відчула, що десь глибоко в животі у неї забився живчик. Схоже, як, буває, щоку сіпає: так-так! Вона й уваги не звернула, мало що буває на нервовому грунті.

Гншого разу живчик забився вже не вночі, а вдень. Ішла з бинтами, а він як застрибає! Тут Анфіса зрозуміла і похолола. Не може бути! А живчик своє: так-так. Підтверджує. Пройшла в процедурну, лиця на ній немає, дівчат перелякала. Ну й діла! Не може бути, вона ж безплідна.

Минув тиждень, і сумнівів уже не лишалося: живчик був тут, живий, стрибав і стукав, радів і набирався сил. Він-то радіє, а їй смерть. Поки що, слава богу, не видно, а дізнаються — куди дітися?

А скоро уже й помітно стало. Милися з дівчатами в лазні, а санітарка Клава як скаже: "Тьотю Фісо, та ви ж вагітні!" Анфіса тільки голову опустила, що ж тут відповіси.

Клавка, звичайно, роздзвонила по всьому шпиталю. Стали люди на Анфісу поглядать та посміюватися, а вона гинути. Думала, не витримає ганьби, навіть приготувала таблетки, щоб отруїтися. Та виявилося все не таким страшним. Люди посміювалися, та не дуже, без знущання. Діло звичне: в тил відправлять, тільки й усього. Головний хірург, правда, дуже сердився: час гарячий, а Анфіса в нього найкраща сестра. "Ви у

мене праву руку відрубали, зрозумійте ви, нерозумна жінко!" Але потім і він присмирнів, пробачив її. А інші — ті взагалі не сердилися, навіть співчували. Та ж Клавка-брехуха намагалася за неї важку роботу зробити. І поранених піднімати їй не давали, якщо хто важкий. Добрі все ж таки люди. Про Фе-дора-чоловіка ніхто й не згадав, та й про Григорія мало говорили: побалакали й перестали, і виходило так, ніби вона, Анфіса, сама по собі вагітною стала, і що тепер зробиш — носи, народжуй. Так що таблетки вона викинула.

Коли вже добряче виріс живіт і всі до її стану звикли, Анфісу викликав до себе замполіт Василь Сергійович. Суворий чоловік. Прийшла бліда — ось воно, починається. Зараз скаже: "Як же так, Громова, за живого чоловіка... Він кров проливає, а ти..." Проте нічого такого замполіт не сказав.

— Так, Громова, ось, виходить, яке діло... Хто ж тебе, га?

Анфіса мовчала, а він своє:

— Ти не соромся, Громова, скажи хто. Може, атестат тобі виклопочемо. Ти жінка солідна, не станеш з ким попало... Ну, кажи, хто?

Так і не сказала.

— Не хочеш — не кажи. Тобі ж добра хочуть, істукан ти в спідниці. Доведеться тебе додому відправляти. Ти звідки?

— З Москви.

— Із столиці світового пролетаріату? Ну що ж, їдь, поповнюй лави мешканців столиці.

^Анфіса заплакала.

— Дурепа, це я жартома. Жартів не розумієш.

Ех, жінки, м'який вй народ,, хоча й геройський. Адресу давай.

Записав Анфісину адресу в книжечку.

— Ну що ж. Усього тобі найкращого. Народжуй на здоров'я. Тільки дивись, щоб сина. Он скільки нашого брата перебило.

Анфіса усміхнулася, зарюмсана, неслухняними губами і пообіцяла, що народить сина. Вона знала, що саме сина, й ім'я йому вибрала гарне — Вадим.

Відправляли її з іншими пузатими. Спорядили добре: повний сидір наклали харчів і синові посаг — міткалю і марлі. Добрі люди.

— Пиши, Громова, як житимеш,— сказав замполіт,— коли що, звертайся, допоможемо.

І поцілував її по-братськи. Хороша людина...

їхали довго. Дорозі не було кінця. Ешелон раз по раз відчіплювали, ставили на запасні колії. Жінки ждали, слухали паровозні гудки, курили і лаялись. Потім знову їхали, ставали дружніші, а потім знову стояли і лаялися.

Дорога була довга, тяжка, але кінчилася дорога, і ось вона дома. Який не який, а дім...

Анфіса переставила на підлозі затерплі, задубілі ноги. Посиділа, подумала — і досить. А головне, про Федора, і не обдумала, це потім. Пора прибирати. Грязюка вище голови, тільки розгрібай. "Вставай,

страна огромная",— сказала собі Анфіса, посміхнулася своєму жарту і підвелася.

6

На кухні було сутінно: вікно виходило на задню, глуху стіну сусіднього будинку, та й день уже закінчувався — осінні дні короткі. Коло плити стояли дві жінки; одна, в папужачому халатику,— Ада Юхимівна; друга, з вимученим лицем, у темній сукні і сірій шалі, мабуть, і була Флерова, нова сусідка. Жінки обернулися на Анфісу, що зайшла; Ада, здається, її не впізнала.

— Здрастуйте, Адо Юхимівно. Це я, Анфіса. Ада сплеснула руками, рукави так і сяйнули.

І зачастила гаркаво, ніби в горлі перекочувалися горошинки:

— Боже, який сюрприз! Анфіса! Ось чого не чекала! Це чудово!

— Повернулася оце,— сказала Анфіса.— Буду жити.

— Давайте познайомимося,— сказала темна жінка.— Я Флерова Ольга Іванівна. А вас звати Анфіса Максимівна, якщо не помиляюся?

Анфіса кивнула, подала руку. У Флерової було худе смагляве лице з жовтизною навколо очей, як від синяків, коли вони минаються. Коротко підстрижене волосся, напівсиве, напівчорне, недбало зачесане, мичками падало на лоб. Очі сині, пронизливі, так і випитують. Помітила, чи що?

Ада знову гаркаво застрекотіла:

— Ой, Анфісо, якби ви знали, як я шкодувала, що вас убили! І як рада, що не вбили! Мені так багато треба вам розповісти! Взагалі у мене

було стільки переживань у галузі мистецтва, війни і любові.— Вона підійшла, поцілувала Анфісу м'якими губами, відступила і прижмурилася: — Не можна сказати, що ви погарнішали. Що робити? Всі ми стаємо негарними. Таке життя.

"Вагітності моєї не помітила",— подумала Анфіса.

— Я так сподіваюсь, так надіюсь на вашу підтримку,— строчила Ада, — Гущина без вас зовсім розпустилася, виступає в ролі диктатора.

Все така ж метушлива — немає для неї війни! Тільки волосся інше: де жовте, де сиве, а місцями зелене, наче мідянка. Ада помітила Анфісин погляд на своєму волоссі і пояснила:

— Це я експериментую. Ерзац-хна. Війна війною, а все ж треба себе підтримувати. Чи довго занехаятися? Пофарбувала, висохла, позеленіла.

Флерова видала горлом якийсь дивний, кашляючий звук.

— Ви зі мною не згодні, Ольго Іванівно?

— Ні, чого ж, цілком згодна.

— Якщо хочете, під час війни жінка особливо повинна за собою стежити. І за зовнішністю, і за почуттями. Любити мистецтво, природу... Ось ви, Анфісо, ви дивитесь на зірки?

Анфіса не знала, що відповідати. Тільки їй і роботи, що дивитися на зірки.

— І даремно. А я дивлюсь і емоціонально насолоджуюсь. Інколи навіть плачу. Така вже дурепа, просто дитина.

— "Дитина",— передражнила, заходячи, Капа Гущина.— Скоро сто років, а все дитина!

Ада щось пискнула, метнулася, як курча від шуліки,— і в двері.

— Дурепа ялова,— сказала Капа.— Трень-брень, фок-фік на один бік.

Флерова уважно на неї глянула темним лицем і вийшла.

— Бачила? — запитала Капа.— Зирить і зирить, і невідомо, чого зирить. А чорна, а худа — мощі загробні. Правильно ж люди кажуть: худому не вір. А повна людина добра, довірлива. Ось я...

У каструльці, яку Ада лишила на плиті, щось зашипіло, піднялося шапкою. Анфіса простягла руку — зменшити газ.

— Не чіпай! — крикнула Капа.— Сама поставила, сама й дивись. Нехай википить, нехай вигорить — пальцем не поворухну!

"Так, не дуже дружно живуть,— подумала Анфіса.— При Федорі краще було".

І відразу ж зблідла, коли подумала про чоловіка. Тут, стоячи в кухні, вона раптово побачила його повністю, і він був страшний.

Розчинилися двері, і з вітром зайшла Панька Зикова — кістлява, вугласта, ну просто фашистський знак. Стала перед Анфісою — руки в боки, ноги поставила широко — і зразу в крик:

— Так і знай, пелюшки на плиті виварювать не дозволю! Тут я обід готую, а вона, вибачаюсь, пелюшки закаляні!

Анфіса ще й пелюшок не пошила, а вже виварювати забороняють... Заступилася Капа:

— А тобі хто дозволив, щоб не дозволять? Усі ми тут живемо, всі однакові. Я дозволяю — нехай виварює. А ти краще за газ плати як слід.

— А я й плачу як слід! Усі платять порівну, у кожного кімната!

— Треба не покімнатно, а подушно. Скільки людей — стільки й плати! Я одна, і Ада одна, а тебе двоє, ти й плати вдвоє!

Панька аж захлинулася:

— За кого ж це вдвоє?

— Як за кого? За Миколу, за твоє золотце! Панька плюнула і зарепетувала:

— За Миколу?! Ще чого! Він тут і не живе, а я плати?

— Так уже й не живе! І днює, й ночує, і сортир займає, а вона: "Не живе"!

Панька перейшла на високий крик, Капа також. Анфіса тільки очима кліпала. Під кінець Панька викрикнула: "Ні на чорний ніготь не поступлюсь!"— вийшла і дверима хряпнула. Капа віддихувалася після свого горлопанства, потім сказала:

— Від неї тільки шкода. Чиряк ходячий. Ти мене, Фісо, проти неї підтримай. Усе ж таки двоє нас, а вона одна. Той же, непрописаний, носа висунути боїться. А пелюшки виварюй, не бійся. Дитина — створіння боже. А за світло і газ платити будемо подушно: вас з дитинкою двоє — і заплатиш вдвоє. По справедливості.

Анфіса враз голосно заплакала і сказала, сякаючись у фартух:

— Я тільки за відром, а у вас... Відро моє де?

— А в неї, у Паньки, в куточку. Комунальне! Аякже. Бери-бери, не бійся, я підтримаю.

Анфіса набрала у відро води з-під крана і пішла прибирати. Можна було б підігріти на газі, та відвикла вона від нагрітої. Вимила підлогу, вишкребла ножиком, помила-протерла вікна, прибрала, почистила — дивись, і день минув. За роботою й не помітила, що нічого не їла, та й не хотілося. Готувати — треба на кухню йти, вийде Панька, почне галалакатй, і Капа також: "Подушно!" Краще хлібця поїсти. Анфіса дістала із сидора почату хлібину, поїла, запиваючи водою. Як сіла, в животі знову закрутилася-загуляла дитина, кудись прагнула.

— Тихенько, моя дитинко — сказала йому Анфіса.— Дома ми тепер, скоро народжувати будемо.

Чекаючи пологів, Анфіса жила потихеньку, харчі економила, шинелю продала на базарі — так і жила. Та й чи багато їй треба? їла вона тепер потрошку, не те, що колись — тоді у неї апетит був слава богу, вдвічі більше Федора вминала. Чаю не варила, чайком пригощала її Ада Юхимівна, добра душа, хоча й опереткова. А торохтить-торохтить, аж у вухах дзвенить, і все про любов, як воно не набридне одне й те ж! В один рік було у неї три коханці, і всі Бориси. Це ж треба! Анфіса такого не визнавала, щоб в один рік та трьох. Все ж таки сором треба мати.

З Флеровою Анфіса особливо не знайомилася. Та ось у неї сірники закінчилися. Де взяти? Ади немає дома, мабуть, загуляла. Анфіса постукала до Флерової:

— Можна, Ольго Іванівно?

— Будь ласка, Анфісо Максимівно.

Все ж таки ввічлива людина, культурна. Даремно Капа її паплюжить.

— Сірничків у вас хочу позичити.

— Будь ласка, хоча й усю пачку.

— Та мені тільки газ запалити.

— Ну будь ласка. Та ви сідайте, поговоримо. Сіли. Ольга Іванівна курила папіроску і попіл

струшувала кожну секунду: в неї ще не наросло, а вона струшує. А так вона нічого, не така вже й стара, як здалося напочатку, тільки сива і щока з ґанджем. Курить жадібно, як п'яниця п'є. І що тільки в тому курінні знаходять люди? Анфіса і на фронті не звикла, а була ж солдатом. Кімнати-на гола, без всякого затишку, один стілець, та стіл, та книжкова полиця. Бідно живе. Ольга Іванівна запитала Анфісу:

— Як ви своє життя плануєте? Працювати будете?

Питала вона жадібно, як і курила.

— Та ні, хто мене зараз візьме? Потім уже... — Хотіла сказати "коли народиться" та посоромилась.

— А я про вас усе думаю,— сказала Ольга Іванівна.— Я,знаєте, в Будинку дитини працюю — це ясла для сиріт, знаєте? Там дуже потрібні няньки, вони б вас узяли. Дитинку в ясла і самі в ясла. Га?

Всміхнулася і взяла нову папіросу. Дивна яка!

Дивачка, а приємна. Анфісі видалося, що знайомі вони вже давно. Дуже було б з нею добре, коли б вона не свердлила так очима.

Почала вона до Ольги Іванівни заходити. Посидить, поговорить, встане і піде. Чаю запропонує — відмовиться (не за тим ходить). А то й вип'є. Чай пустий. Інколи книжку попросить, прочитає, поверне. Книжки були не дуже цікаві, більше переклади, про минуле. Анфісу вони не зворушували. Одну книжку вона, правда, жадібно прочитала, називається "Зневажені і скривджені". Про життя, автор Достоєвський. Запитала в Ольги Іванівни, чи немає іншої книжки цього автора. Дала їй Ольга Іванівна "Біси" — не сподобалося. Дурниці якісь говорять, та ще й убивають. І не треба їй про такі жахи читати: дитинці зашкодити може.

Інколи Ольга Іванівна вмикала радіоточку, слухала вона останні вісті, а то й музику. Панька Зи-кова від музики страшенно гнівалася, предметами розкидала, але заборонити не могла, не в її владі. А вони аж симфонічну слухали, Анфіса більше з люб'язності, голова в неї стомлювалася від симфонічної. Вона душею пісні любила. Інколи вони з Ольгою Іванівною навіть співали під радіо ^пошепки, щоби не почула Панька. Смішно — в літах обидві, а як маленькі.

Ось і почалася між ними дружба. Поступово Анфіса Ользі Іванівні все про себе розказала. І як з Федором жила, і як на фронті, і про Григорія, і про все.

Ада Юхимівна ревнувала, що Анфіса ходить до Ольги Іванівни, казала, що Флерова — холодна, замкнута натура, без любові і натхнення. І все неправда, Анфісі краще знати. Втім, Аді ревнувати було ніколи, тому що зав'язався у неї роман. "Остання любов", як вона казала.

Відтоді, як повернулася Анфіса, стало в нас у квартирі якось затишніше, для мене в крайньому разі. Очі Анфісині мене радували: сірі, співчуваючі, вони випромінювали тепло і розум.

А взагалі в квартирі було неспокійно, весь час на межі кризи. Хтось із кимось завжди лаявся, ворогував: то Капа з Панькою Зиковою, то Панька з Анфісою, то Ада Юхимівна з Капою, та й зі мною були зіткнення, хоча я щиро бажала миру. Немає спеціально поганих слів — усе залежить від тону, від контексту. Коли я казала Капі: "І не соромно вам, Капітоліно Василівно?" — я впевнена, це її ображало більше, ніж Паньчин матюк.

У квартирних битвах утворювалися угруповання, коаліції, укладалися союзи. Коаліції змінювались, як узори в калейдоскопі, частіше всього з невідомих причин. Інколи всі ставали проти одного. А бували похмурі періоди війни всіх проти всіх. Періоди миру всіх зі всіма також бували, але рідко, тільки на випадок особливих подій. Комунальні пристрасті часто називають міщанськими. Дурниці! Які ж вони міщанські? Нехай породжені малими причинами, але самі пристрасті — високі, благородні, можна навіть сказати аристократичні. Кожен бореться не за себе, а за вищу справедливість. У боротьбі за справедливість він готовий пожертвувати собою, постраждати, тільки б покарати зло. Хто винуватий, що кожен розуміє справедливість по-своєму?

Ось і в нашій квартирі всі були за справедливість, але кожен розумів її по-своєму. І кожен по-своєму був правий. Одне з найтяжчих переконань, винесених мною з життя: кожна людина всередині себе права. Навіть квартирне опудало Панька

Зикова. Важка людина, безумовно, а таки по-своє-м*у вона права.

Мені здається, Панька Зикова — людина одержимо пристрасна. Ця пристрасть терзає її, і корчить, і кричить з неї криком. Вона пристрасно хоче одного: щоб усі були рівні. Кожному, як і іншому, ніхто ні за кого не кращий. А оскільки принцип цей весь час порушується, вона й кипить. Чому в Ади кімната вісімнадцять метрів і світла, а в самої Паньки — одинадцять і темна? Неправильно! Чому на кухні стіл Гущиної коло вікна і їй світліше, ніж іншим? Також неправильно! Нехай приберуть

гущинський стіл від вікна, поставлять у куток. Мені від цього буде тісніше — нехай! Зате по справедливості.

Панька мріє, щоб усім було однаково. Якщо не можна однаково добре, нехай буде однаково погано. Можливо, ця ідея засіла ще з часів воєнного комунізму, коли всім було однаково погано. Нас, сусідів, Панька по-різному зневажає. Аду Юхимівну — за "паразитство", за те, що все життя співала й танцювала, як та бабка, а покарання їй так і не було: ще й пенсію виплачують! Мене — за пусті претензії, за радіоточку, за те, що ходжу з паличкою, "б'ю на жалісливість", за те, що під час свого чергування не мию підлогу сама, а наймаю Капу. Даремно було б їй пояснювати, що я інвалід, що в мене спина не гнеться, що я таки не можу мити підлогу. "Припече, то зможеш!" І, можливо, вона права. Припекло — і змогла б. Я для Паньки бариня, і бідна бариня, що гірше за все. Розумовий труд вона трудом не вважає, і те, що в нашому суспільстві він у принципі оплачується вище фізичного, вважає велетенським абсурдом.

Капу Гущину Панька зневажає за релігію — темнота сільська! — і для себе вважає її нечистою на руку, все прагне впіймати на злодійстві, проте ні разу їй це не вдавалося. Мстить їй за це дрібними підлостями: то до телефону не покличе (так і висить трубка), то чайник зіпхне з плити, тільки й того, що на підлогу не кине: навіщо зайву конфорку займає?

А Анфісу Панька зневажає за жіночу слабість. Чого хотіла, того й пристарала. Таким чином воювати знайдеться багато бажаючих! Сама Панька суворо добропорядна. Вона своєму чоловіку, хоча й непрописаному, ой яка вірна! А чим погано? Пісень не співають, не скандалять, посидять сумирно на своїй площі, вип'ють горілочки, якщо є, і спати ляжуть. А "подушно" вона платити не буде, нехай лопне Капа. Немає такого закону, щоб за гостя платити.

Думаю, що Паньчина злість від поганого життя. Жила скучно, важко, рано осиротіла. Красою доля не нагородила, одне дала — великий зріст,

як у мужика, а навіщо це жінці? Ні до чого. Чоловік був неласкавий, дорікав зростом, називав, на-сміхаючись, Іваном Великим. Дітей не було, чоловік не хотів, три аборти зробила, потім захиріла по жіночій лінії. А чоловік від печінки помер: печінка в нього алкоголем просякла. Поганий був чоловік, а все ж свій, законний, довелося їй попе-реживати, потім потроху заспокоїлася. Праця монтера важка, мужицька. Зарплата маленька. Панька горда, самостійна, чайових не бере, вважає, що це хабар. У нас не царизм. І вона права...

А може, все це й не так. Може, навіть напевне, Панька значно складніша, ніж я її собі уявляю. Адже вона — людина...

Згадуючи подумки квартирні суперечки, я скорботно переконувалася, що кожен по-своєму правий. Менше всього я відчувала свою правоту. З моєю набридливою, скоріше за все поганою звичкою весь час дивитися чиїмись очима я дивилася на себе збоку — очима Паньки, Капи, навіть Ади Юхимівни, навіть Анфіси, яка, загалом, любила мене і дратувалася. Я розуміла, як повинні дратувати мої незграбні пальці, зігнута спина, прискіпливий погляд, моя манера мити чашки не так, як люди миють, а з содою і сіллю... Ясно, що вони були праві, а я скоріше за все ні. Втім, це розуміння загальної правоти і моєї власної неправоти аж ніскільки не робило мене привітнішою. Коли зачіпали мене і мою справедливість, я огризалася по-своєму, не гірше за інших.

8

Ось уже скоро в Анфіси будуть пологи. Сходила вона в консультацію. Там похвалили її таз, сказали, щоб не турбувалася: народить як з гармати. І строк призначили.

— Тридцять сім мені вже, чи розроджуся?

— Розродишся, голубонько,— сказала лікар.— Навіщо це занепадництво? І думати не смій. Роби фізкультуру.

І книжку дала — фізкультура для вагітних.

Почала Анфіса робити фізкультуру, та дуже смішно, кинула. Кому робити нічого, нехай фіз-культуряться. Стала чекати строку. І строк минув і ще два тижні пройшло, а все ніхто не народжується. Чекає, харчі переводить, а все без толку. І хлопчик всередині затих: чи не помер? Боже борони!

За Капиною порадою Анфіса сходила в лазню, жарко попарилася. Вранці попросився Вадим назовні. Відвезла Анфісу в пологовий будинок Ада

Юхимівна (Ольга Іванівна була на роботі). Попрощалися коло дверей.

— Ну, Христос з вами, як каже Капа, хоча я в нього й не вірю, але на всяк випадок... Якби ви знали, Анфісо, як я вам заздрю... Материнство — великий акт.

— Спасибі за вашу доброту,— сказала Анфіса і заплакала.— Коли що не так, пробачте.

— Не треба плакати, коли така радість: людина народжується! Може, великий хтось...

Анфіса зайшла в прийомний покій. Там було світло і страшно, на стінах висіли плакати про неправильні роди: лицеве положення, сідничне... Знайшли що повісити! її поклали на білий холодний тапчан, оглянули.

— Ну, в цієї скоро. Не жінка, а слон.

Слон слоном, а вийшло не скоро, ой як не скоро! Головне, болі закінчилися. Лежала як мішок, ні народити, ні піти. Прийдуть слабенькі

перейми і відразу ж зникають. Дві доби так продовжувалося. І дитина не ворушилася. Анфіса плакала:

— Помер, мабуть. Тоді і я помру.

— Не помреш,— казали їй.— Усе нормально, лежи собі.

На третю добу лікар вирішив: будемо стимулювати. Анфісу стимулювали, і ще через добу народився Вадим — слабенький, напівживий, косого-ловий.

— Гора народила мишу,— сказав лікар. Анфіса лежала слаба після крику, проте легка,

ніби з неї гору зняли.,

— У вас хлопчик.

Хлопчик... Вона й так знала, що хлопчик. Чи живий? Чого він не кричить?

— Задихнувся, оживляють,— сказала жінка* на сусідньому столі. У неї, мабуть, була перерва між переймами, і вона облизувала покусані губи.

Анфіса заворушилася, хотіла крикнути, та голос пропав. У кутку щось робили з її хлопчиком. Почувся дитячий крик, але слабкий, якийсь жаб'ячий.

— Покажіть мені, покажіть,— хрипіла Анфіса.

їй показали хлопчика здалеку. Він був страшний і малий, висів чомусь вниз головою. Його понесли. Анфіса побивалася й вимагала:

— Дайте мені сина. Я ж його й не роздивилася... Ніхто не звертав уваги — прошмигували мимо.

— Сина мені дайте! — крикнула вона відновленим голосом.

На неї цитькнули:

— Тихо. Годувати принесуть, отоді й побачиш. Анфіса замовкла. Дисципліну вона розуміла —

сама сестра. Незабаром її перевели в іншу палату. Час минав, а хлопчика не несли. Так і є, помер, а їй не кажуть. Поруч усі матері годують, а їй не несуть. Вона не витерпіла, дарма, що дисциплінована, і почала голосно ридати. Ридати і кричать:

— Сина мого дайте мені! Дайте мого сина! — І билася головою об залізне ліжко.

— Тихіше, тут не базар,— сказала строга не то нянька, не то сестра. — Сто вас лежить, ні одна собі не дозволяє, тільки ти, Громова.

Анфіса кричала:

— Сина! Дайте мені негайно мого сина!

— Це ж що таке? — прикрикнула строга.— Ми працюємо, а ти горлопаниш як порося? Зараз лікаря покличу.

У дверях вона гукнула:

— Володимире Петровичу, зайдіть, тут Громова собі дозволяє!

Прийшов лікар, той самий, що в неї приймав.

Рукава закачані, окуляри вище лоба, лице сердите. Він суворо подивився на Анфісу і сказав:

— Не хуліганити!

Вона злякалася, притихла. Чого-чого, а хуліганства за нею ніколи не було. Вирішила мовчати.

Під вечір у неї піднялася температура, не дуже велика, тридцять сім і дев'ять, а все ж.

— Сама винна, накричала собі,— сказала сувора.

— Сина б мені,— попросила Анфіса.

— Не належить. Спи.

— Помер, мабуть? Скажи, не муч.

— Помер? Ніхто не помер. Смертність у нас ліквідована. Спи.

Анфіса знесилено задрімала. У напівмаренні їй здавалося, що біла стінка палати насувається, насувається, а там, за стіною, її син. Його до неї не пускають. Ось він уже виріс, став на ніжки і йде до неї ніжками: топ, топ... А його не пускають, і він помирає. Десь поруч копають йому могилу. "Покладіть мене з моїм хлопчиком, закопайте мене з моїм хлопчиком!" — кричить, надривається Анфіса, але ніхто не слухає. І знову день і біла стіна, а за стіною хлопчик, його закопалц,

Коли вона прокинулася, був білий день у білій палаті, за вікнами подушками лежав молодий сніг, а на стелі грали зайчики. Навколо жінки годували дітей — білі пакетики на білих подушках. Увійшла

нянечка, не та, сувора, а інша, весела,— на кожній руці по згортку, по дитинці, поклала до двох жінок.

— А мій? — запитала Анфіса.— А мій? — І враз згадала, що його закопали, і крикнула: — Мого закопали?

— Навіщо закопали? Півнем кричить,— сказала весела.— Твій же на всю дитячу найгорластіший. Генералом буде. Ми його так і називаємо: генерал Громов. Несу, несу.

Вона повернулася ще з двома згортками. Один з них горлопанив: це й був Вадим. У нього було гнівно-червоне, напружене лице, він крутив головою туди-сюди, щось шукав сліпим роззявленим ротом.

— Товариш генерал, їсти подано.

Нянечка поклала дитину на подушку поруч з Анфісою. Син кричав відчайдушно, злісно, без сліз. Вона тицяла йому груднину, він не брав, злився, крутив головою, тицявся носом. І враз упіймав сосок, ухопив, зажував беззубими яснами. Пішло молоко. Дитина ковтаЛа завзято, чітко.

— Добре ссе,— схвалила нянечка.— Активіст. Молоко йшло щедро, тугим струменем. Дитина

морщилася, кашляла, сердилась, втрачала сосок, і знову знаходила, і знову трудилася — ковтала, ковтала.

Анфіса годувала свого сина. Вона вся переливалася в нього, в свого господаря. Ніхто ніколи не був їй таким господарем, ні Федір, ні Григорій, ніхто. Тільки Вадим.

Через кілька днів Анфісу виписали. Приїхала по неї знову Ада Юхимівна, вірний товариш. Цвірінькала, зворушувалась, що дитина отака мала. Казала про святість материнства.

— Я ніколи не знала цього щастя. Все для мистецтва і для фігури. І що? Від мистецтва відірвана. Фігуру, правда, зберегла, але для чого? Фігура є, а життя немає.

"І правда,— подумала Анфіса,— навіщо вона, фігура, коли життя немає". А вголос сказала лицемірно:

— Не шкодуйте, Адо Юхимівно, ще невідомо, як у кого доля обернеться.

Вадим горлопанив.

— Красива дитинка,— сказала Ада, зазирнувши в щілину ковдри.— Оригінальні кольори. Тільки чого він кричить? У мене у вухах щось на зразок непритомності.

Приїхали додому. Дома — одна Капа.

— Ану, покажи. Показала.

— Ану, розкутай.

Розкутала. Вадим куйовдився і горлав, криво сукав червоними ніжками.

— Нічого, дитина справна, колір буряковий,— похвалила Капа.— Буряк, він кращий від редьки. Редьчана дитина погано живе. А в твого — руки-ноги, все на місці. Горланить пронизливо, галасливий. Звуку від нього багато буде. Я-то нічого, Панька дасть тобі жару за шум.

— Дитина ж, розуміти треба.

— А я кажу: кицька? Дитина. Вадим горланив.

— Федору радість,— сказала Капа.— Повернеться, а йому суприз — кока з маком.

— Не треба, Капо.

— А я що? Я нічого. Моє діло маленьке. Ти грішила, ти народила, ти й відповідай.

На столі стояв букет. Анфіса здивувалася:

— Звідки?

— Пси!хована принесла. Нема щоб корисне що: сорочечку, чепчик.:. Квіти...

Капа так і називала Ольгу Іванівну: психована. Не любила її, хоча й користувалася, коли та платила їй за чергування. А по-Анфісиному: не любиш — не користуйся.

Під вечір прийшла Ольга Іванівна. Мовчки поцілувала Анфісу, мовчки оглянула Вадима своїми синіми, уважними, в жовтих тінях очима. Смикалося щось у неї в обличчі.

— Спасибі, Ольго Іванівно, за квіти.

— Нема за що, Анфісо Максимівно. Я ж вас люблю.

Гарно стало Анфісі, що її хтось любить. Тільки Панька Зикова до Анфіси не заглянула. Прикинулася, ніби їй не цікаво. ^

Вадим і справді виявився самостійною, важкою дитиною. Горлав удень, горлав уночі майже без перерви. Рот у нього, можна сказати, і не закривався. Покладеш — кричить, на руки візьмеш — кричить, стійма поставиш — знову кричить. Погодуєш, насмокчеться — і знову кричить. Та як! Увесь синій стає, так обурюється. Носила в консультацію, сказали: здоровий, а чому кричить — невідомо.

— Ви, мамочко, його не балуйте. Погодуєте — покладіть у ліжечко. Покричить-покричить і засне.

Ні, Анфіса так не могла. Кричить — значить, погано йому отже, вона винна. Сказати ж не може, бідний, де в нього болить.

Анфіса його носила, Анфіса його колисала — не допомагає. Соску-пустушку навіть в рот не бере, випльовує, ніби його образили. Біда! Примудрилася вона його вниз головою колисати — в такому положенні інколи Вадим затихав і засинав на півгодинки. Тут би і їй поспати, а не спиться! Тільки й подрімаєш, доки годуєш. Він ссе, а ти спиш. Лежачи Анфіса годувати собі не дозволяла, щоб не придушити дитини. На стільці годувала, на стільці спала.

— Це він тому горланить, що нехрещений,— сказала Капа.— Просить його душечка теплої купелі. Охрестиш — враз буде шовковий. Хочеш, охрещу?

"Може, й справді охрестити?" — інколи думала Анфіса, коли ставало зовсім не під силу, проте тут же гнала таку думку, як негідну. Нехай росте як усі, радянською людиною. А то виросте, в комсомол вступати, і раптом дізнаються: хрещений. Сорому не обберешся.

Панька Зикова не дуже цікавилася дитиною, і то слава богу. Щоб її не дратувати, Анфіса часто виварювала пелюшки не в кухні, а в себе в кімнаті на примусі. Сушила на батареях опалення. Нічого, примудрилася. Якби ще тільки сон. А сну якраз і не було. Вона так

знесиліла без сну, що ходила заточуючись, як п'яниця. На ходу засинала. Іде в кухню і спить, пелюшки пере і спить. Прокидається, коли головою падає ледь не в воду. А пора вже було на роботу влаштовуватися: гроші, які були, проїла і молоко почало зникати. Вадим злився, рвав груди і ще сильніше кричав, тепер уже з голоду, цілком можна його виправдати. Виписали йому в консультації пляшечки: бе-рис, верне. Він ці бериси-вериси не дуже визнавав, йому груднину давай, та чим більше. Анфіса, що було зайве, все продала, за незайве взялася: туфлі, валянки. Лишила найнеобхідніше, що на собі. Заборгувала всім: Ользі Іванівні, Аді Юхимівні, Капі, тільки у Паньки не просила, до того ще не дійшла. Прожила чужі гроші — і знову немає. Хочеш не хочеш — пора на роботу.

Ольга Іванівна, як і обіцяла, влаштувала їх з Вадимом у Будинок дитини, її нянькою, його вихо-

ванцем, хоча й проти правил: він же не сирота. Стали вони на роботу ходити: Анфіса няньчити, а він — горланити. Горланив сумлінно, всі вуха прокричав персоналу. Анфіса навмисне від нього в іншу групу пішла, в повзункову, щоби не чути, не розстроюватися. А однаково чути, навіть через стінку. Він на весь будинок найгорластіший.

Анфіса в повзунковій працювала завзято, як завжди, виконувала будь-яку роботу, тільки дуже вже мордувалася жалістю: до свого, до чужих. Та які вони чужі? Всі свої, за всіх серце болить, усіх жаль: плачуть-жаліються, а сказати нічого не можуть. На руки взяти не смій, не дозволяється, та й ніколи. Нагодувати, поміняти, попрати — тільки встигай. Анфіса інколи проти правил усе ж брала дітей на руки: дуже вже жаль було. Пригорнеться таке, схлипує, щічка м'якенька, ніс со-пливий, ну просто сил немає, до того жаль.

Увечері після роботи Анфіса брала Вадима, закутувала його в свою домашню гарну ковдру і везла додому. їхати було далеко, трамваєм, автобусом. У транспорті Вадим чомусь спав, а дома починав горлати з

новою силою, але все ж став спокійніший, інколи години дві проспить, не бешкетуючи, й за те спасибі.

Одягнутий був Вадим краще інших дітей, кофточки м'якенькі, байкові, сорочечки з кружевця-ми, пошила за останні гроші. Шапочку — кролячий пух — зв'язала і подарувала Ада Юхимівна. А тим, сиротиночкам, ніхто не зв'яже, не подарує.

Ближче до весни став Вадим підростати, розвиватися, навчився сидіти, гратися іграшками, ніби менше став кричати, увійшов у розум. Влітку перевели його в повзункову. Красивим став надзвичайно — оченята з молочних зробилися чорними, вії довгі, на щоках рум'янці. На всю повзункову він був найкрасивіший. Сидять повзунки в манежиках, а він серед них як принц небесний. Очі як зірочки, чубчик кучерявий, в роті два зубики блищать цукром. Коли Ольга Іванівна грала повзункам на роялі, пісеньки співала, Вадим більше за всіх розумів: музикальний! Він почав уже вставати потроху, робив "дибоньки", і як же любо було дивитися, коли він у голубих своїх штанцях, із спущеною шлейкою стоїть, учепившись однією ручкою за бортик, і з ніжки на ніжку переступає, ніби танцює. Ніхто в повзунковій групі не вміє так танцювати! За розвитком від усіх попереду, раніше за всіх став вимовляти "мама" і "дай". Ніжки міцненькі, стовпчиками — ось-ось піде! І вночі став спати, слава богу, спокійніше: лише разів три-чотири до себе вимагає, а це нічого, терпимо. Життя ніби вже й хороше виходило. А головне, війна наближалася до кінця. Гарматами бахкали салюти — то за одне місто, то за друге, і по всьому небі, ніби квіти,— ракети, ракети. Дуже Анфіса любила салют. Інколи навіть будила синка свого Вадика, виносила його на вулицю: "Дивися, салют". Він слухняно дивився, на кожен залп махав ручкою, і в очах у нього відбивалися різнокольорові зорі.

І ось — закінчилася війна! Тільки подумати: закінчилася! Всю ніч з 8-го на 9-е Анфіса з Ольгою Іванівною не відходили від радіо. А воно награвало! Цілу ніч — веселі пісні, марші і танці. А Перемогу все ще не оголошували, і вже не буХо сили чекати. І ось — оголосили! А в квартирі

ніхто не спав, двері на сходи не замикали: заходь хто хоче. Заходили, поздоровляли якісь незнайомі. Прийшов двірник, приніс горілки, запропонував випити "заслуженому жіночому колективу". Випили всі, навіть Ольга Іванівна. Знову не спали.

Вранці поїхали на роботу — Ольга Іванівна і Анфіса з Вадимом. Звістка про Перемогу вже гриміла вулицями. Все місто — скільки там є мільйонів! — висипало на вулиці, чорно було від народу, червоно від прапорів. І Будинок дитини — також. Дітки, як жучки маленькі, в темних ватничках вишикувалися на вулиці, махали прапорцями і співали — хто в ліс, хто по дрова. А обід був просто як у мирний час: Євлампія Захарівна розпорядилася — все, що є в коморі, на стіл! Дітям — цукерки, шоколад. Багато діток зроду не бачили цукерки, не знали, як її розгорнути... Увечері після роботи попросила Анфіса:

— Ольго Іванівно, ви ж тут, будь ласка, подивіться за Вадиком, а я побіжу.

— Біжіть, Анфісо Максимівно.

Побігла Анфіса туди ж, куди всі,— на Красну площу. Людей, як води в повінь. Цілуються, обнімаються. Качають офіцерів, солдат. І музика, музика. Репродуктори оскаженіли. І гармошка на кожному кроці, і танці. Якийсь солдатик потяг і Анфісу в танець. Вона, хоча й стара, а пішла. Танцювала і плакала. Багато хто плакав. А над площею червоний прапор, ніби полум'я, високо палахкотить...

Повернулася Анфіса додому — ледве ноги тягне. Ольга Іванівна запитує:

— Ну як там?

А щока смикається. Відповідає Анфіса:

— Танцюють, співають, плачуть.— І сама в плач.

Прийшла Капа зі всенощної. Проскуру принесла, розповідала, як батюшка виголошував за Перемогу руського воїнства. Панька Зикова пиріг спекла, всіх пригощала...

із*

387

і

Ось і закінчилася війна. Велика радість, а страшна. В кого загинули чоловіки — ридма ридають, море розливається. Анфіса, та все зразу — і раділа, і плакала, і чекала, і боялася: повернеться Федір. Ні, не повернувся. Всі строки минули — нема й нема. Виходить, стала й вона солдатською вдовою.

Що ж тепер робити? Почала жити вдовою з синком своїм ненаглядним, з красунчиком. І Ольга Іванівна хлопчика полюбила, балувала по-вся-кому: то іграшку принесе, то яблуко, а то й книжку — сама йому вголос читає. У Будинку дитини окремо ним займалася, слух розвивала. Казала: здібний. У квартирі до Вадима також добре ставилися, цінували його красу. І Ада Юхимівна, і Капа — ні-ні та й пригорнуть, дарма що нехреще-ний. Тільки Панька, завжди сувора, проходила мимо нього з вітром. Ще сердитіша стала, ніж раніше. Та й було з чого: недавно пішов від неї чоловік, той, що непрописаний. Речі забрав і зник. Жив він з нею не так і довго, але й не мало — встиг облисіти. Ось яка жіноча доля: до когось повертаються, а від неї пішов. Обговорювали на кухні Паньчині справи, сперечалися. Капа була за те, що законно пішов: ділова людина на самих кістках не влежиться. Ада Юхимівна, навпаки, жаліла Паньку, а чоловіків звинувачувала як клас. Втім, Паньку не дуже й пожаліеш. Лицем зчорніла, як осиковий зруб, а нема щоб поділитися. Не жінка — комбайн.

10

Не пам'ятаю, коли і як уперше спало мені на думку писати для дітей музику. Композиції я ніколи не вчилася і не думала, що до неї здібна, а тут спробувала — і щось вийшло...

Ми сиділи увечері в концертному залику Будинку дитини — Анфіса чергувала, а я лишилася просто так, біля рояля. Несміливо, спершу потихеньку стала я награвати щось своє. Анфіса й уваги не звернула.

— Анфісо Максимівно,— запитала я з серцебиттям,— як вам ця музика?

— Нічого,— байдуже сказала Анфіса.— Музика мелодійна. А що?

— Це я створила.

— Та не може бути!

Анфісині сірі очі розкрилися так широко, в такому здивуванні, що я засміялася.

— Що ж тут особливого? Створила, і все. Анфіса не могла дійти до тями:

— Це ж треба! Людина музику творить. А як він називається, той, хто музику створює?

— Композитор.

— Отже, ви композитор?

— Та ні, де там!

— Ви ж створили, отже, композитор.

— Ну й смішна! Композитори бувають різні, великі й маленькі. Я — найменший, крихітний композитор. Не варто про це й говорити.

Анфіса тільки рукою махнула:

— Крихітний! Та мені дай сто тисяч, я нізащо такого не створю.

Повага до мене Анфіси з цього дня виросла неймовірно. Я просила її нікому не казати, що пишу музику. Вона свято зберігала секрет, але її так і розпирало. Бувало, граю, а вона нахилиться і запитує пошепки:

— Це також ви створили?

— Ні, що ви, Анфісо Максимівно, це Чайков-ський.

— А я думала ви.

Одного разу я написала для дітей урочистий туш, щоб іти до ялинки. Я його зробила в стилі полонезу, з припаданням на кожному такті, і вони припадали, та ще як! Серйозні, клишоногі, аж світяться старанністю. У мене просто клубок до горла підступив. "Поаплодуйте тітоньці Ользі Іванівні!" — крикнула Анфіса (вона знала, що туш мій), і діти заляскали слабенькими, вологими своїми долоньками, цей звук схожий був на початок дощу... А потім мені потрапили на очі в якомусь журнальчику потішні віршики про білочку і їжачка, і я поклала їх на музику. Не бог зна, що таке, але вийшла пісенька, діти співали її із задоволенням. З того часу я просто захворіла композиторством. Ночами, коли не спалося, я вже не дивилася у вікно, а створювала музику, наспівуючи під ніс і розігруючи на ковдрі уявний акомпанемент. У той час мені навіть хотілося (диво дивне!) мати рояль... Справжнього, композиторського обдарування у мене, звичайно, не було. Була любов до музики і деяка "наслуханість". Буває ж, що начитані люди можуть писати грамотно,

схоже на те, як пишуть інші. Так і я. І все ж на деякий час я цим захопилася. Мене підтримував простодушний захват Анфіси. Ото найшла знавця...

Сміх сміхом, а радість творчості, нехай не цілком оригінальної, зігрівала мене. І діти, які співали мої пісеньки, радували мене більше, ніж коли вони співали чужі...

Найобдарованішим у старшій, випускній, групі був Вадим Громов. Красивий, сміливий, кмітливий, він співав краще за всіх, танцював краще за всіх, краще за всіх вимовляв "р", розкочуючи його якось особливо вишукано. Був спритний, рухливий, в іграх завше ватажкував. Знав напам'ять велику кількість віршів. Коли приїздила яка-небудь комісія, Євлампія Захарівна намагалася похвалитися Вадимом: ось, мовляв, яких дітей ми вирощуємо! Він і справді був чудовий зі своєю смаглявістю, яка ніби світилася, яскравими очима, швидкими ніжками.

Бентежила мене лише його зверхність. Маленький король — і його підлеглі. Вони нічого не бачили — він бачив усе. Вони нічого не знали — він усе знав.

— Дурррень! — казав він, похваляючись розкотистим "р".— Дурррень, не бачив автобуса! А я в автобусі їхав! І в трамваї їхав!

Хлоп'ята слухали його, як жерця. Він був серед них найдосвідченіший, найкрасивіший, найрозвинутіший, най...

Незабаром Будинок дитини спіткало горе: померла наша завідуюча Євлампія Захарівна. Померла вона від раку шлунка, якось швидко і діловито, добре знаючи, що в неї рак, що надії немає і що справа ця, загалом, житейська. До найостан-ніших тижнів вона ходила на роботу, перемагаючи біль і слабість, кудись дзвонила по телефону, на когось звично сердилася, але враз серед усього того раптово і страшенно блідла, заплющуючи очі, нібито не маючи сил глянути в лице власної

смерті. Відтоді як захворіла, вона стала охоче зі мною розмовляти, часто без особливої потреби викликала мене в кабінет. З усіх оточуючих, здається, тільки одна я не брехала їй, не запевняла, що вона видужає, і вона за це особливо мене шанувала. Розмовляли ми з нею коротко і діловито: смерть не була головною темою наших бесід, але присутня була в них нарівні з іншими. Євлампія Захарівна згадувала про неї побіжно, між іншим, не уникаючи її, але й не тяжіючи до неї якось особливо. Мовилось, приміром, про город. "Це ви вже після мене посадите",— спокійно казала Євлампія Захарівна, і я не заперечувала, розмова була серйозна й ділова.

Одного разу вона запитала мене:

— Ти смерті боїшся, Ольго Іванівно?

— Ні, не боюсь. Я вже вмирала, і не було страшно. Але життя я люблю і помирати не хочу.

— Оце і я так. Смерті не боюсь, а життя люблю. Ще б рочків зо два пожити, та не вийде. Життя мого лишилося місяців на три.

— Цього ніхто не знає... Може, довго ще проживете...

Вона подивилася на мене поблажливо, як доросла на дитину:

— І ти туди ж! А я думала, серйозна людина!

Коли Євлампія Захарівна злягла вже зовсім, її поклали в лікарню. Я приїхала її провідати і вражена була швидкістю, з якою хвороба робила свою справу. Лежав скелет.

— Чого дивишся? — запитала вона звучним голосом, дивним у вустах скелета.— Печать смерті бачиш?

Я мовчала.

— Спасибі, що не брешеш. Усі брешуть. А ти не брешеш.

Що я могла сказати? У таких випадках жінки плачуть, але в мене не було сліз.

— Слухай, Ольго Іванівно, я тобі розповім, як це — помирати. Нічого не страшно, а здається, ніби дуже серйозну справу робиш, важку справу і не знаєш, чи вистачить сил. Хоча, з іншого боку, якщо подумати добре: які такі сили потрібні, щоб померти? Вона, смерть, усе сама зробить: прийде, і візьме, і заспокоїть, а ти лежи собі та й лежи...

І ще, Ольго Іванівно, все думаю я: на що цей най-останніший момент буде схожий? Думаю, на блювання. Блювати буду своєю душею.

— Євлампіє Захарівно,— сказала я, взявши її за руку,— смерті немає, ви її і не відчуєте. Якийсь філософ сказав: не бійся смерті — поки ти живий, її ще немає, а коли ти помер, її вже немає.

— Дуже мудровано,— зауважила вона, кинувши на мене критичний погляд з глибоких оч-ниць.— Який філософ це казав?

— Не пам'ятаю...

— Перекажи йому: все бреше.

Євлампія Захарівна заплющила очі. Я потихеньку вийшла.

Через тиждень вона померла. Похорон був на диво багатолюдний. Прийшли люди, про яких ми й гадки не мали: якісь військові, один священик із зашпиленим під м'який капелюх довгим волоссям, виводок гарненьких молодих дівчат, схожих одна на одну, як сестри... Багато

хто плакав. Більше за всіх побивалася Нюра. Вона кричала, що через небіжчицю на фронт не пішла, а тепер, як на гріх, війна закінчилася і її, Нюрине, життя все розбите...

Поховали, відплакали і віджаліли, і знову життя закрутилося своїм звичаєм, тільки без завідуючої. Тимчасово її заступала старша сестра Юлія Іванівна, літня жінка, яка тремтіла перед будь-яким начальством, боялася будь-якої відповідальності. Вона керувала Будинком дитини, намагаючись лише нічого не вирішувати, щоби було все по-старому. І все йшло по-старому. Я грала дітям свої пісеньки і розповідала їм про тьотю Ланю (так вони звали Євлампію Захарівну). У моїх розповідях тьотя Ланя була схожа на добру фею; туттаки плуталася Попелюшка в кирзових черевичках, і Попелюшка ця була викапана Анфіса Максимівна...

І ось одного недоброго дня із міськздороввід-ділу прислали нову завідуючу, Інну Петрівну. Це була жінка нестара, повна, з горою світло-золотого фарбованого волосся, пишно збитого на гордо піднесеній крутолобій голові.

Увійшовши в Будинок дитини, вона одразу сказала: "Безпорядки!" — і всі притихли. Вона склала губи, затиснувши їх ізсередини, як пінцетом, і ми зрозуміли, що нам буде нелегко. Так і вийшло.

Інна Петрівна була нерозумна, зла і напхана педагогікою. Страшна була наука! Про живе говорила мертвими словами.

На мене вона спочатку не звертала уваги, наводила порядки на важливіших ділянках. Юлію Іванівну вона залякала до смерті, натякнувши їй, що за упущення її арештують. Та намагалася виправдатись, пояснюючи, що так було заведено ще за покійної Євлампії Захарівни...

— Найлегше спихати на мертвих,— зауважувала завідуюча, затиснувши своїм пінцетом губи.

Нюрі вона наговорила такого, що та не витримала й подала заяву про звільнення.

— Плакати не будемо,— сказала Інна Петрівна,— незамінних немає. Але характеристика в наших руках.

І справді, накатала характеристику — гірше не буває. І індивідуалізм, і недисциплінованість, і анархо-синдикалістські настрої. Нюра цю характеристику на підлогу кинула і плюнула:

— Що я, без характеристики пропаду? Слава богу, не головою — руками працюю.

До мене Інна Петрівна добралася місяців за три.

Вона поцікавилася, звідки я беру матеріал для занять з дітьми. Зокрема, пісні. Ким вони затверджені?

Довелося зізнатися, що мої пісеньки ніде й ніким не затверджені. Завідуюча жахнулася, закуд-кудакала по-курячому:

— Як же так? Як же так?

Трохи заспокоївшись, вона пояснила мені, що я зробила серйозне порушення. Користування в роботі з дітьми неапробованими, неперевіреними матеріалами в наш час прирівнюється до ідеологічної диверсії. В одному дитячому садку співали дореволюційні пісеньки... Завідуючу зняли. Треба завжди пам'ятати, що діти не просто співають, що в процесі співу вони виковують свій світогляд...

І діти, і пісні вмирали під її словами.

— Ви мене зрозуміли?

— Я вас зрозуміла.

Вона помовчала, відчуваючи підступ.

— Ви можете до мене ставитись, як вам заманеться. Я вимагаю лише дотримання дисципліни. Сподіваюсь, більше порушень не буде?

-— Не буде,— пообіцяла я.

І їх не було. Кінчилася моя композиторська діяльність... Деякий час, особливо ночами, мене ще переслідували смішні звуки, легкі синкопи польок, але це минулося. Власне, ніхто не міг заборонити мені творити. Ніхто не міг перевірити кожну ноту: своє я граю чи чуже? Важливо було відбити охоту, і цього Інна Петрівна досягла. Але не в мені справа і не в моїй музиці. Скоро довелося звільнитися з Будинку дитини Анфісі — найбільш люблячій, найталановитішій із нянь. Талант — це любов, і він в Анфіси був у повній мірі. А в Інни Петрівни, як це часто буває у професіональних керівників, був безпомилковий нюх на все свіже, нестандартне. Вона одразу витягала його на світло і скасовувала. Так сталося і з Анфісою.

11

Вадим на той час підріс уже добряче, йому було майже чотири роки, і для Будинку дитини він був переростком. Усе правда. Але він був не простий вихованець, а особливий: мати приводила його тільки на день, а ночував він дома і був крупніший, розвинутіший і угодованіший за інших малюків, тому що Анфіса життя для нього не жаліла. Сама вона працювала тепер вихователькою в старшій групі, у трьохрічок, і Вадим також там. "Так і далі буде,— тішила себе Анфіса,— завжди разом. Він у

ясла — і я в ясла. Він у школу — і я в школу. Він в інститут — і я в інститут, ким-ніким, а прибиральницею таки візьмуть. Нині ця спеціальність дефіцитна".

Євлампія Захарівна, небіжчиця, проти Вадима не заперечувала. Справді, куди діти дитину, якщо мати працює? Нехай приводить.

Анфіса не тільки свого, Анфіса всіх дітей любила, свого ніяк не виділяла, запитай кого хочеш. А в старшій групі були в неї навіть улюбленці. Кучерявих вона особливо любила. Ні-ні та й поцілує. За Євлампії Захарівни все було нічого: цілуй скільки хочеш, тільки не бий. А нова завідуюча проти:

— Анфісо Максимівно, поцілунки окремих дітей забороняються.

Чи ти бач, окремих дітей! Разом їх, чи що, всіх цілувати? Але мовчала, не сперечалася. Розуміла, що освіти їй не вистачає: шість класів кінчила та курси військового часу, а інші — із закінченою середньою. Без освіти і звільнити можуть, а цього боялася Анфіса: все ж таки прижилася і син при ній. Вона намагалася поповнити освіту, підчитати. Записалася в бібліотеку, дали їй там книжок з дошкільної педагогіки. Читала-читала, а толку немає. Написано багато, а все не до діла. Розводяться про особливості вікової психології, про формування особистості, та так нудно, ніби мішок полощуть. А яка особистість? Дитина, і все. Люби її, грайся з нею — і вона тебе буде любить.

І справді, діти Анфісу любили. Все з питаннями звертались. Приміром:

— Анфісо Максимівно, а навіщо гусак? Гусака малята зроду не бачили, виросли в місті.

Анфіса їм пояснювала як могла:

— Від гусака пір'я, від пір'я подушки, від подушок сон солодкий, пуховий. Ти спи-спи, моя дитинко, каже сон. А дитинка спить, і у вухах у неї дзвіночки срібні так і дзвонять...

— Дзвонять... — повторювали діти. А ще хтось запитає:

— Чого гусак кращий за курку? А в неї одразу й відповідь готова:

— Тому, що в гусака шия. З такої шиї далеко видно, до самого краю світу. Запитає на краю світу житель: "Хто це на мене з такої висоти дивиться?" А йому кажуть: "Це гусак"...

І задоволені діти. А то поб'ються — і зразу до неї:

— Анфісо Максимівно, він мене...

— А ти що?

— А я його.

— Обоє рябоє,— казала Анфіса,— а ну ж обидва сюди, один по праву руч, другий по ліву. Дві руки в мене, дві хатки. У кожній хатці пічка, в кожній хатці свічка, в кожній хатці фунтик з укла-дочкою...

Дітям сподобалося, самі почали грати в хатки. Почула завідуюча:

— Що за фунтик такий? Звідки фунтик? Дореволюційна міра ваги.

— Це так Анфіса Максимівна каже.

. Інна Петрівна підкуснула губу манірно. Потім:

— Анфісо Максимівно, цитують вас діти.

— Як цитують? — сполошилася Анфіса.

— Фунтик якийсь, та ще й з укладочкою.

— А, це? Таке собі. Сказала й забула.

— У вихованні "такого собі" не буває. Кожним своїм кроком, кожним словом вихователь повинен сприяти...

"Дурепа ти, дурепа перевчена,— з тугою думала Анфіса.— Мені б твою освіту". ...Померла рибка.

"Думки про смерть тварин не повинні затьмарювати щасливе дитинство радянської дитини",— казала собі Анфіса голосом завідуючої, а сльози, незаконні, так і текли. Не тільки за рибкою — за собою, за Федором, за Вадимом, за всіма сирітками...

Скоро завідуюча добралася й до Вадима. Стала прискіпуватися до того, що він перероcток, що мати незаконно веде його додому кожний вечір і цим сприяє розповсюдженню інфекції. Вимагала, щоб Вадима забрали з Будинку дитини, перевели у звичайний, міський дитсадок...

Анфіса Максимівна тужила, відмовчувалася. Дуже вже не хотілося їй кидати роботу. Але завідуюча зуділа, як осіння муха:

— Будь-яка комісія, виявивши такі порушення, матиме право увільнити мене від роботи...

Ну що ж? Сила солому ламає. Прощай, Будинок дитини! Ось уже востаннє прийшли сюди Анфіса з Вадимом. Анфіса плаче, цілує всіх, прощається, а Вадим стоїть збоку, опустивши голову, копає каблуком ямку, і лице в нього гнівне. Що він думає?

Назавтра Анфіса з Вадимом ідуть на роботу в новий міський дитсадок. Як воно буде там? "Нічого,— думає Анфіса.— Головне, разом — куди ти, туди і я".

Новий дитсадок, куди влаштувалася Анфіса з Вадимом, виявився ведиким, просторим, приміщення значно краще, ніж Будинок дитини. Все за останнім словом. У туалетах не горщики, а уні-тазики, дитячі, спеціальні, низенькі, як грибочки. Шафочки нові, сушилка для одягу. Сплять на терасі у спальних мішках. А на майданчику чого тільки немає! І тобі гойдалки, і тобі каруселі. Діти в садочку — рослі, в тілі, все більше діти наукових працівників, а в тих пайки хороші, їх до кращих розподільників прикріпляють. Анфісу взяли вихователькою в середню групу — зарахували їй досвід за освіту,— а Вадима віддали в малюкову. Ну та нічого, невелика розлука — вона на першому поверсі, він на другому.

Анфіса спочатку тужила за Будинком дитини, за дітками, своїми любимими — кучерявими. Тут діти були прудкіші, розвинутіші, але галасливі, егоїстичні. Поб'ються — біда! Потроху звикла, і діти її полюбили. До інтелігентських також підхід треба мати. І завідуюча нічого була, тільки зануда. Говорить ніби плаче.

А Вадим приживався погано. Ніяк не міг звикнути, що не він головний. Ранками хникав:

— Не хочу в садочок! Хочу в будиночок! Будиночком він називав Будинок дитини. Анфіса розчулювалася:

— Який постійний! Жениться — не зрадить.

А Вадим просто шукав звичного для себе поклоніння — і не знаходив. І йому було погано. Якось він підійшов до вихователькі своєї, малюкової групи і торкнув її за лікоть, сказавши:

— Ей! Дивись, це я.

Вона подивилася байдуже і весело круглими чорними очима.

— Ну, і чого мені на тебе дивитися?

— Це я. Ось я.

— Подумаєш, Художній театр!

Так і не замилувалася. Вадимові (руло боляче, гірко. Ніяк він не міг висловити, чого йому не вистачає.

Потроху і він обжився в новому садочку, але ходити в нього не любив.

12

Вадимові було вже чотири роки, коли враз нежданo-негадано повернувся Федір.

Було це увечері, Анфіса викупала, вклала сина, пішла в магазин, повернулася додому, а там Федір. Сидить на стільці біля ліжечка, дивиться на дитину і мовчить. Анфіса так і заніміла — руки-ноги віднялися і душа провалилася.

— Здрастуй, Анфісо,— сказав Федір, а сам не встає.

— Здрастуй, Федю,— ледь чутно відповіла Анфіса.

— Значить, ось у тебе які справи. Анфіса заспішила:

— Ти, Федю, тут лишайся, твоя площа, ти й живи, а ми підемо.

— Та ні вже, чого вам іти. Краще я піду. Я мужчина.

Устав, плечі розправив і пройшовся по кімнаті. Тут вона помітила, що у нього одна нога коротша за другу. Анфіса з жалю заплакала.

— Цить,— сказав Федір,— нюні не розпускай. Без того нудно. Горілка є?

— Немає, Федю. Я у Капи запитаю. Може, в неї є.

— Іди.

Анфіса — до Капи просити горілки. У тої знайшлася пляшечка. Дійшла баба, все в неї є. Каже:

— Бери, коли така оказія.— І додала: — Федір, мабуть, радий дуже. Бив?

— Ні. Не бив поки що.

— А що робить?

— Мовчить. Вадика роздивляється. Ой, боюсь я, Капо, що ж воно буде?

— Ну-ну. Сама в шкоду пішла, сама й відповідай. Любиш кататися...

Анфіса принесла горілку, поставила на стіл, до неї закуску, яка була (хліба чорного з цибулею і суху рибину), подала чарку, рушник коліна накрити. Федір сів.

— Чого одну чарку? Собі налий.

— Не п'ю я, Федю.

— Ради випадку вип'єш. Налили, випили у мовчанні.

— Значить, ось як,— сказав Федір.

— Так уже вийшло. Винна я. Сама не знаю, як трапилось.

— Вини твоєї перед і мною немає,— сказав-від-рубав Федір і кулаком пристукнув.— Вини твоєї немає, і нічого нам про це говорити.

Він показав підборіддям на ліжечко, де, розкинувши руки, спала дитина у своїй дивовижній красі, весь у віях.

— Син?

— Синок.

— Звати як?

— Вадимом.

— А по батькові?

Анфіса зам'ялася. Федір усміхнувся половиною обличчя і сказав:

— Якщо не заперечуєш, буде Федорович.

— Федю!

Анфісу так і кинуло Федору в ноги. Себе не тямлячи ткнулася вона йому лицем у коліна, в заношені бавовняні галіфе, кричала, просила

пробачення. Федір гидливо вивільняв ноги з її обіймів, відштовхував від колін її мокре лице.

— Досить, Фісо, не кричи. Не в кіно. Сказав, і все. Вставай та сідай за стіл святкувати.

Анфіса, вся зім'ята, присіла скраєчку стільця.

— Пий!

— Не звикла я...

— Зате я звик.

Федір пив чарку за чаркою, п'янів і ставав похмурим, трясло його горе. Звелів принести гітару (добре, що не продала!). Бант на гітарі був м'ятий, в'ялий, Федір його зірвав, на підлогу кинув. Поторкав струни. Так і є, розстроєна і однієї струни не вистачає. Кинув гітару на ліжко, вона заридала, а Федір заспівав так, без гітари, завив диким голосом про московську пожежу. Встав, похитнувся, стиснув кулаки (Анфіса втягла голову в плечі), запитав: "Боїшся?" — і засміявся. Упав на коліна, голову на стілець — так і хряснуло. Плаче, чи що? Ні, мовчить. Анфіса, затамувавши подих, слухала: мовчить. Скоро почулось слабеньке, дитяче хропіння. Отже, спить, слава тобі, господи.

Анфіса відтягла непритомного, камінно-важко-' го Федора до себе на ліжко, стягла з нього чоботи, розстебнула гімнастерку, накрила його ковдрою, сама лягла на підлозі.

Вранці встала тихенько, щоб не тривожити Федора, розбудила хлопчика, одягла його, нагодувала. Вадим витріщав сонні очиці на чужого дядю і звично пхинькав:

— Не хочу в садочок, хочу в будиночок!

— Тихо, моя дитино,— казала Анфіса пошепки,— ми кроликів подивимось, черепашку... Кролик виспався, ніжками стук-стук. Де ти, каже, черепашко, я за тобою скучив...

Пішли. Коли вернулися, Федір був п'яний і пив чотири дні без просипу. Він не кричав, не бешкетував, але якось падав раптово і страшно, ніби вдарений, і ставав непритомним.

"Господи, припадочний,— думала Анфіса.— Моя вина".

На п'ятий день Федір опритомнів і сказав:

— Досить, посвяткував. Давай тепер жити.

Почали жити. Федір на роботу не поспішав, були в нього гроші, які — Анфіса не знала, та й не питала: не моє діло, чоловік сам собі господар. Чи одержує він пенсію, теж не знала, а мабуть, таки одержує як інвалід. Гроші на хазяйство Федір давав мрвчки, покладе на стіл, і все. І на який час — не скаже, розраховуй як хочеш.

Удень, поки Анфіса з Вадимом у садочку, Федір сидів дома, виготовляв запальнички, виточував портсигари із плексигласу (видно, на продаж, тому що вони зникали). Анфіса знову ж таки не втручалася. Увечері мовчки і байдуже обідав, читав газету, покурював. Якийсь кашель у нього з'явився, уривчастий, лихий. І не посміхнеться.

З хлопчиком таки грався. Хлопчика він полюбив, називав Вадимом Федоровичем. Анфіса, усвідомлюючи свою вину, була з Федором боязка, догідлива. Вранці накриє стіл, сніданок йому подає:

— їсти будеш, Федю?

— Залиш, я сам візьму.

Завжди "сам". Ніби його хто отруїть...

Кожного дня не пив, а мине два-три місяці — пив запоєм. Не кричить, не бешкетує — падає. Одного разу Анфісу побив. Був у запої, а грошей, видно, нема. Сказав їй:

— Дай на чвертку.

— Немає в мене, Федю. І справді немає.

Тоді він її вдарив. Губу до крові розсік. Ударив і пішов. Повернувся тверезий.

— Ти, Фісо, мені пробач. Не знаю, що зі мною робиться. Я на роботу влаштовуюсь.

Анфіса, звичайно, заплакала:

— Та хіба я... Мало ти мене побив, Федю. Я ще не такого варта.

Федір відмахнувся гидливо. Скоро він і справді поступив на роботу. Взяли його в ремонтну майстерню. Хоча й інвалід, а руки ще є, інструмента не впустять.

13

З того часу як повернувся Федір Громов, наша квартира якось перемінилася, споважніла, чи що. Все ж таки чоловік у домі, законний господар. Жінки вже не ходили нерозчесані, неохайні. Щось миле, майже дівчаче мелькало в їхніх лицях, коли вони поступалися йому дорогою, намагаючись здаватися меншими, молодшими, вишуканішими... Боже мій, думала я, яке усе це і страшне, і жалюгідне, і яке людяне.

І сварок у квартирі поменшало: соромилися Федора.

А Федір, як не дивно, подружив зі мною. Вперше він зайшов за моїм проханням полагодити радіоточку. Полагодив, постояв, подивився книжки. Розговорився, став заходити. Ні-ні та й стукне в двері:

— Ольго Іванівно, ви зайняті?

— Ні, що ви. Заходьте, Федоре Савелійовичу.

Він заходив, сідав на стілець скраєчку, щоб менше займати місця (сама я сиділа на ліжку, може, все таки варто було б мати другого стільця?), починав розмову:

— Ольго Іванівно, а правду кажуть, що в Америці таку машину придумали, яка сама, без людини, задачі розв'язує?

— Не знаю, Федоре Савелійовичу, можливо, й придумали.

— А як по-вашому, добре це чи погано? У газетах пишуть — погано, ідеалізм.

— А по-моєму, нічого поганого. Я ось у школі задачі не вміла розв'язувати, так і не навчилася. Дали б мені машину, нехай би розв'язувала. Хіба погано?

Федір сміється. Дивний у нього сміх, ніби кашель. А очі хороші, голубі.

Багато чого він у мене питав. Думав, що я освічена. А я — неук. Дуже мені інколи було шкода, що я неук. На його питання найчастіше одна відповідь: не знаю.

— Як ви думаєте, Ольго Іванівно, а Гітлер справді самовбивця? Кажуть, брехні: то лялька була замість Гітлера.

— Не знаю, Федоре Савелійовичу.

— А якби вам привели Гітлера й сказали: "Убивай, якщо хочеш?",— ви б убили?

— Не знаю... Думаю, що не вбила б.

— І я не вбив би. Я ніякої людини не вбив би.

— Ви ж воювали. Доводилося ж вам убивати?

— А я їх в лице не бачив, кого вбивав. Якби бачив — не вбив би. Я думаю, всі люди так. Покажи йому в лице, кого вбити треба,— злякається, не вб'є... Важка це справа...

Інколи розпитував про мене саму:

— Ось у вас вища освіта. Що ви вивчали?

— Музику.

— Я думав, що музика не вчення. Ми в самодіяльності також музику проходили. Я думав, це так — для задоволення.

— Федоре Савелійовичу, в будь-якій справі є любителі і професіонали. Ось я, приміром, консервну банку відкриваю як любитель, а ви — як професіонал.

Сміється. Потім:

— А яка у вас професія?

— Грати на роялі.

— Чому ж у вас рояля немає?

— Був. Це діло складне. Його разом з моїм будинком розбило, коли бомба попала...

Спохмурнів, помовчав. Потім надсилу:

— Я вибачаюсь, Ольго Іванівно, що про таке питаю. Якщо не треба — не буду.

— Ні, чого ж, будь ласка.

— Я хотів запитати... Ось ви все втратили, а живете. Звідки сили у вас беруться? Якщо важко вам, не відповідайте.

— Спробую відповісти. Життя — це взагалі велика сила. Бачили, як трава асфальт пробиває?

— Бачив...

— Слабенька травиночка, а сила в неї величезна...

— Зрозумів.

Або й зовсім уже дивні запитання:

— Як ви думаєте, корова має почуття?

— По правді, не знаю. Думаю, деякі має.

— Приміром, візьмуть у неї і заріжуть телятко. Вона горює?

— Мабуть, горює. Тільки не по-нашому, по-своєму.

— А я думаю: по-нашому. Тільки нам її горя не видно. Воно глибоко в корові заховане.

Дивна людина, а добра. Посидить і йде.

— Ви мені, звичайно, вибачте, Ольго Іванівно. Час у вас відібрав розмовами.

— Що ви, Федоре Савелійовичу. Я дуже рада. Звикли ми одне до одного, і я навіть сама стала

у нього дещо запитувати. Приміром:

— Чому ви п'єте, Федоре Савелійовичу?

— Сам не знаю чому. Хорошого тут немає, а п'ю. Враз заридає всередині туга, і нічого не треба, тільки б випити. Вип'єш — і нічого, нібито краще.

— Пожаліли б Анфісу Максимівну.

— А я не жалію? Дуже навіть жалію. Від того й п'ю.

Розмов про Анфісу він узагалі уникав, а ніби, все ж прагнув до них. Уникав, прагнучи. Одного разу сказав неохоче, кривлячи губи:

— Вона що? Вона думає, що винна, ну й cfapa-ється, догоджає. А мені це більш за все нестерпне, її догоджання.— Помовчав і додав: — Душить вона мене.

Про хлопчика він говорив охочіше, незмінно називаючи його "мій спадкоємець Вадим Федорович". Видно було по очах, по усмішці, що дорогий йому Вадим, що пишається він його красою, кмітливістю. Одного разу він сказав:

— Ви, звичайно, можете наді мною сміятися, що я чужого сина як свого люблю. А я й забув, що він не мій, можете вірити, можете не вірити.

— Дуже навіть вірю.

— Ви б не >іогли так полюбити чужу дитину?

— Дуже навіть могла б.

Звичайно, Федорові візити до мене не пройшли непоміченими. Жінки нашої квартири — всі, крім Анфіси,— дружно ревнували до мене Федора. Дивна ревність — без любові, без приводу, без основи. Бідний сурогат почуття, який з'являється там, де життя недожите, любов недолюблена. Всі ці жінки недожили свого, недолюбили, недорев-нували.

Варто було мені вийти на кухню, як я занурювалася в ревнощі. Косий погляд Паньки Зикової, яка мчить мимо з праскою в руці, Капина єхидна посмішечка, погляд круглих очей спідлоба, навіть Адине посилене пурхання — все це означало одне: ревність.

Цікаво... Я зі своєю паличкою предмет для ревнощів? Кумедно.

Тільки Анфіса не ревнувала, навпаки, раділа: слава богу, Федору є куди піти, відвести душу.

— Ольго Іванівно, добре, що у вас на нього вплив. Може, ви його пити відучите? Ото б добре було! Він вас страх як поважає...

— Я стараюсь, Анфісо Максимівно. Тільки навряд.

— Старайтесь, будь ласка! А я для вас постараюсь. І підлогу помию, і поперу. Все, що захочете!

А в самої надія в очах: а раптом?..

Капа по-сусідськи хотіла було напоумити Анфісу, щоб краще дивилася за своїм чоловіком. Але та її так шугонула, що любо-мило. Сама мені розповідала:

— А я кричу: "Не смій! У них з Федором чиста дружба! Не чіпай її брудним своїм язиком!" Так і сказала, а сама трясусь, як падуча. Дала собі волю. Капка перелякалася — і шмиг із кухні! Кішка така — нашкодила і геть, поки носом не ткнули. Я їй услід виделку кинула. Цілий вечір голосу її не було чути.

14

До мене прийшла Ада Юхимівна. Сіла на ліжко, ставно схрестила підйомисті ніжки (кожен підйом вигнутий, як лучок), сказала рішуче:

— Знаєте що? Нам треба поговорити. Мені набридли ці афінські ночі.

— Які ночі?

— Афінські. Ну, загадки, ревнощі та інше. Ви мене розумієте? Я кажу про Федора Савелійови-ча. Я остаточно вирішила поступитися ним. Для вас.

— Як поступитися? — Я навіть рота роззявила.

— Тільки не перебивайте. Дайте закінчити думку. У мене все дуже до ладу виходить. Ситуація така: ясно, що він дружину свою не любить. І було б дивно, якби любив. Вона значно нижче від нього за розвитком, хоча й він не має блиску. До того ж народила від іншого. Отож її він не любить. Лишається вибір: ви або я. Спочатку я розраховувала на нього для себе. Звичайно, в нього є недоліки, але коли чоловіків бракує, вибирати не доводиться. Обдумала й вирішила: ні. Тут я не знайду щастя. По-перше, я терпіти не можу запаху горілки. Звичайно, можна було б його перевиховати, але в мене слабий, жіночний характер, я не придатна для цього. Тоді хто ж? Ясно, ви. І я зібрала всю свою великодушність і прийшла до вас. Беріть, перевиховуйте. Він одружиться з вами, ви його перевиховаєте, і він буде чудовим чоловіком. Анфіса, вдячна вам за врятування чоловіка, також буде щаслива. І все владнається, все буде чудово.

Я слухала її як очманіла, не знаходячи слів. Усе це було ідіотично, за межами розуміння.

— Ну як, згода? — запитала Ада і засміялася своїм сміхом легковажної жінки. Слухаючи цей сміх, завжди хотілося оглянутися: де мужчина?

— Це якась маячня,— сказала я.— Це безглуздя.-Запевняю вас, нічого подібного мені і в голову не приходило. Ні мені, ні йому.

— А його любов? — лукаво запитала Ада.

— Яка любов? Немає тут ніякої любові і бути не може!

Ада посварилася пальчиком:

— Кого ви думаєте обманути? Тільки не мене! Закоханий без пам'яті, як трубадур. Або Трістан, не пам'ятаю хто.

Я стенула плечима, встала.

— Адо Юхимівно, ви фантазерка. І, будь ласка, більше не будемо говорити про це. Добре?

Вона була розчарована, але змирилася, пішла.

От безглуздя! Забути, і все.

Та коли наступного разу Федір до мене зайшов, між нами щось стояло. Я приглядалася до нього уважніше, ніж звичайно. Трістан. Трубадур. Невже Ада права? Не може бути! Дурниці, плід Ади-ної нездорової уяви. І все ж таки...

Чимдалі ставало ясніше: це безглуздя, але Ада права. Федір у мене закоханий. Особливий голос, сум'яття на порозі, розплавлений погляд голубих очей з кров'яними прожилками!.. Якось він приніс мені букет квітів у молочній пляшці, пристукнув ним, ставлячи на стіл гордо і скромно, і сумнівів у мене не лишилося: закоханий. Чи, може, гірше: любить? Так, любить.

Думка ця була мені жахлива через Анфісу. Але справа була не лише в Анфісі. Ну добре, Федір любить мене, а я? Звичайно, ні, нікого я не могла любити, Федора менше за всіх. Чому ж тоді думка про його любов була мені відрадна? Невже і я, як усі ті, які недожили, недолюбили, невже в мені ще живе жінка і просить на бідність? Я, каліка, істота без статі і віку, з моєю кульгавістю, сивиною, паличкою,— я ще жінка і мені треба, щоб мене любили?

Я йшла на роботу, і птахи співали, і ключка моя здавалася легкою. Я посміхалася, відчуваючи, що мене люблять. Я усміхнулася завідуючій, в якої сьогодні було нещасне лице. Я зраділа дітям і сміливо проспівала їм заборонену пісеньку. Я була щаслива кілька днів...

А потім почалося погане. З обличчя Анфіси я зрозуміла, що вона знає. Анфіса взагалі була на диво чутлива і здогадлива: ти ще подумати не встигла, а вона знає. Якось вранці я побачила її вороже обличчя... Мені стало ясно, що робити: припинить. Смішно, нічого не було, але й те, чого не було, слід було припинити.

Коли Федір зайшов до мене знову з букетом, я сказала йому:

— Федоре Савелійовичу, не треба вам більше сюди ходити.

Він зблід, усе зрозумів.

— Це вона вам сказала?

— Ні, я сама.

Федір помовчав, потім сказав "ех!", ударив себе букетом по стегну і вийшов, накульгуючи. Я дивилася йому в спину, і, пам'ятаю, мене вразила думка, що ми обоє кульгаві — і я, і він. Раніше я якось не помічала, що він кульгавий.

Після цього Федір більше до мене не заходив. Зустрічаючи мене в коридорі, він кланявся самою головою, але мовчав. Від Капи я знала, що пити він став ще більше. Одного разу я підійшла до телефону. "Громов ваш? — запитали мене.— Дзвонять із витверезника, можете його забрати". Гинучи з сорому, я покликала Анфісу. Яка ж непримиренність до мене була на її обличчі, коли вона говорила по телефону "так, так" і повторювала адресу...

А потім за пияцтво і прогули Федора звільнили з роботи. Спасибі, що не судили: директор урятував, пожалів фронтовика.

Втративши роботу, Федір жив дома, продав костюм, гітару. Вимагав у Анфіси грошей, вона не давала, він лаявся, йшов із приятелями,

повертався страшний, обірваний. Про все це я дізнавалася від Капи: Анфіса зі мною майже не говорила. Коли Федір виходив ранками на кухню, руки в нього тремтіли, штани висіли... Угледівши мене, він відвертався. І жінки перестали чепуритися. Ада Юхимівна виходила на кухню в бігуді. Побачивши Федора, вона стріпувала головою, і бігуді, дорікаючи, дзвеніли. Дорікання стосувалися не Федора — мене... І справді, хіба не я була винна? Тільки подумати: людина прийшла, квіточку принесла, а я, тупиця безсердечна, його прогнала... А з іншого боку, що мені було робити? Розтлумачити Анфісі? Хіба тут розтлумачиш...

Наскільки я розумію, у Федора була одна радість — Вадим. Хлопчик ріс красивий, крупний, меткий і обожнював батька. До матері він був скоріше байдужий, спокійно приймав її рабську відданість, а про батька казав безперестанку; "Тато сказав", "Тато зробив", "Ось тато прийде"... Жили погано, бідно. Анфіса змучилась, пожовкла, постаріла.

Все це кінчилося страшно: Федір попав під трамвай. Упав лицем униз прямо на рейки, водій не встиг загальмувати. Була неділя — сонячний, яскравий осінній день. Пам'ятаю відчайдушний крик чийсь на сходах: "Фіско, іди скоріш, твого чоловіка тримваєм зарізало!" Пам'ятаю, як вискочили ми з Анфісою, як побігли туди, куди нас вів галасливий натовп людей, жвавих і ніби веселих. Я бігла зі своєю палкою, шкандибаючи і задихаючись. Анфіса голосила і рвала на собі коси. Пам'ятаю натовп, що розступився, і посередині, на рейках, жовте кленове листя ("Обережно, листопад!"), кров і ще щось рожеве, розрізаністю своєю дивно і страшно схоже на телятину. Самого Федора я не бачила, тому що опустилася на коліна поруч з Анфісою — вона впала і билася головою об асфальт, а я підставляла руку, щоб оберегти цю голову...

— Через мене зарізало! — кричала Анфіса.— Я винна! Арештуйте мене, арештуйте!

її підвели, повели додому попід руки, а вона все кричала:

— Арештуйте мене, арештуйте!

Дома лишався один Вадим. Я знайшла його в кухні, він був переляканий, плакав, тремтів. Йому було вже років шість, він дещо розумів, але не хотів розуміти, беріг себе, як завжди бережуть себе діти від горя. Я його повела в свою кімнату. Він чіплявся за мене, прислуховувався, здригався:

— Хто це там кричить?

А кричала Анфіса.

— Ніхто не кричить,— відповідала я,— це тобі здається.

Нарешті крики припинилися, хтось пересував меблі, але й це закінчилося. Я показала Вадиму малюнки, заспівала йому смішну пісеньку, дала цукерку. І ось він уже сміявся, розглядаючи малюнки, з шоколадом на губах, з великими сльозинами на тремтячих віях. У квартирі була тиша, хлопчик сміявся. Скоро він стомився і заснув на моєму ліжку.

Всі три дні до похорону Федора я його від себе не відпускала, водила з собою в Будинок дитини, запевнивши його, що він мій помічник, вихователь. Він охоче увійшов у роль, витирав малюкам носи, сварив їх за мокрі штанці. Завідуюча супилася, бачачи таке порушення, але мовчала. У неї, як у багатьох грубих людей, була якась забобонна повага до смерті. Мене не полишала думка, що вона нещасна, а затиснуті пінцетом губи — тільки опір внутрішньому горю...

Увечері Вадим засинав на моєму ліжку, а я спала поруч, боячись скрипнути сіткою... Він був дорогий мені усією своєю маленькою істотою.

Що було в ці дні з Анфісою — не знаю. Побачила я її тільки після похорону, на поминках. Вона постаріла на десять років, не плакала, тільки жувала хустку і смикала головою.

Другого дня я до неї зайшла. Анфіса стояла лицем до вікна, спиною до дверей і на мої кроки не оглянулася. Я підійшла, ми обійнялися, прихилилися одна до одної, і я відвела губами з її лоба пасмо жорсткуватого, ледь вологого волосся.

Після смерті Федора якось так вийшло, що ми з Анфісою і Вадимом стали жити разом, однією сім'єю. Хлопчик до мене горнувся, і я його полюбила, а Анфіса стала мені як сестра.

Інколи ми з нею сварилися, дуже вже вона стала нервова, просто інколи ісґерична, та й я не краща, все впадала в якусь пусту амбіцію. А повинна була б стримуватися: їй було гірше, ніж мені. Сварилися через дрібниці, через дірку від бублика.

Ось, приміром, Анфісине чергування. Вона ви? мила підлогу, прибрала кухню, сходила в лазню, попарилася. Повертається рожева, добра, помолоділа. Кличе пити чай, а я на кухні перу. Необережно набризкала на підлогу.

— Бариню зразу видно,— каже Анфіса, сердито блискаючи очима, виразно сірими на рожевому чистому обличчі.— Вам би все книжки читати, а ми робочий клас. Дай-но, думаю, на підлогу набризкаю, робочий клас підітре.

— Бог з вами, Анфісо Максимівно, яка ж я бариня? Така ж робоча людина, як і ви.

— Така ж, та не така. Я й за своє чергування мию, і за ваше, а ви з книжкою байдикуєте.

Тут уже я не витримую, вибухаю:

— І не соромно вам? Ви ж знаєте, у мене спина хвора. І вже якщо на те пішло, я вам плачу за чергування!

Анфіса в сльози:

— Копійки більше з вас не візьму! Можете благати, на коліна падати — все! І Вадику більше цукерок не носіть! Правду про вас Капа каже: пси-хована! Бариня на ваті!

Мені б посміятися, а я ображаюсь. Накопичую гіркоту.

Кілька днів не розмовляємо. їй важко, і мені важко.

Коли ми з Анфісою у сварці, Капа торжествує:

— Ось я ж тебе оберігала, очі тобі відкриваючи на цю психовану. Корчить із себе невідомо що.

Капа радіє ще й тому, що коли ми з Анфісою у сварці, чергує за мене вона, Капа. Як-не-як, а маленький прибуток. Анфіса злісно стежить, як Капа миє за мене підлогу, раковину. На її думку, погано миє. Клекочуть комунальні ревнощі — до підлоги, до раковини, до маленьких моїх грошей. А вона ж, Анфіса, безкорислива, я ж знаю.

Коли ми з Анфісою посваримось, у мене таке почуття, ніби десь відчинене вікно і звідти дме. Треба піти покаятись, але гордість не дозволяє. Так і живемо, дмемося, і, проходячи мимо, я всією спиною відчуваю, як вона мене ненавидить.

Миримося ми важко й поволі. Спече Анфіса пиріжки і мені несе покуштувати. Швиргоне на стіл мовчки, і геть. Я — за нею:

— Анфісо Максимівно! Анфіса стулить губи:

— Я не чогось там, а по-сусідськи. Візьміть, мені не шкода.

— Тоді мені не треба.

— Сказано: не шкода. Це вам шкода свого добра. Беру пиріжки, несу на кухню, ставлю до неї на

стіл, лаючи себе за дріб'язковість. Анфіса викидає пиріжки у відро для сміття і вже вся тремтить:

— А, гидуєш мною! Я тобі погидую! Я тобі покажу!

Через хвилину мої двері відчиняються, і в кімнату летить якийсь мій подарунок. За роки спільного життя їх набралося чимало, завжди є що швиргонути. Я також розпалююсь, і подарунок потрапляє у відро для сміття. Звідти його виймає Капа:

— От дурні! Добро переводити! А я не горда, я візьму.

Отак торжествує Капа, а я йду до себе, задихаюсь і злюсь на себе.

Зате яка полегкість, яка радість, коли ми нарешті помиримось!

У мене недолік: я ніколи не зроблю першого кроку. Помру, а не зроблю. Анфіса краща за мене, великодушніша. Вона приходить до мене — добра, очі світяться, на щоці ямочка. Дуже вона красива в такі хвилини.

— Ольго Іванівно, пробачте мені, дурній.

— Анфісо Максимівно, дорога, це ви мені пробачте.

Обіймаємось. Анфіса плаче, а я ні. Відчуваю під рукою, що плече її здригається. Підводить мокрий, сяючий погляд. Обидві сміємося. Так і живемо.

Між нами двома росте Вадим — красивий і балуваний, зухвалий і сміливий. Ми трішки ревнуємо його одна до одної і обидві балуємо його одна поперед одної, щастя, що в нас мало грошей, а то б ми його остаточно зіпсували. Коли ми сваримось, Вадим це розуміє і хитро притримується то однієї, то іншої сторони. Інколи мені здається, що він не любить ні її, ні мене. Але що вдієш, я ж його люблю! Який він чудовий, коли, побешкетувавши, забігає до мене, щоб похвалитися, блискаючи очима:

— Тьотю Ольванно! Яке я лобуряцтво зробив! Росте Вадим, і ось йому вже пора йти в школу.

Анфіса плаче:

— Все життя не розлучалися. Він у Будинок дитини — і я у Будинок дитини. Він у садочок — і я в садочок. Мріяла: він у школу — і я в школу. А не виходить. Ким я туди піду? Нянькою, сторожихою. Зарплата майже нуль. А в садочку я харчуюсь...

Порадившись, ми вирішуємо: Анфіса лишається в садочку, Вадим іде в школу. Радість подарувати хлопчику портфель, пенал, азбуку... Ось він уже стоїть готовий, незвичайно дорослий, у міш-куватеньких штанцях, з портфелем у руках. Ось ми провели його в школу. Я цілую його в пухнасту щічку, він холодно одвертається. Анфіса, відома річ, плаче. Йому гидкі жіночі сльози. Він рішуче входить у шкільні двері.

Так вони розлучаються вперше.

Вадим ходив у школу. Анфіса — в дитсадок, я — в Будинок дитини, важко встаючи ранками, іноді знемагаючи від причіпок завідуючої, йка ставала все дрібніша, все зліша і настирніша, наче помщалася людям за своє горе. Про неї ходили чутки, ніби чоловік від неї пішов до молоденької. Одного разу ввечері я застала її в залі. Вона сиділа нагнувшись, поклавши голову на спинку стільця. Ця голова була як велика золота квітка, зламана вітром. На звук моїх кроків вона підвела голову і швидко замкнула своє лице. Але пізно: я встигла побачити її людські очі.

У Будинку дитини була смуга карантинів: кір, вітряна віспа, потім коклюш. Коклюшних не ізолювали. Діти заходились протяжним кашлем і погано співали.

А в квартирі йшло своєю чергою комунальне життя з пристрастями, які розгоралися з різних приводів, як правило, дрібних. Я давно вже навчилася не зневажати дріб'язковість приводу: адже

пристрасті таки були справжні, великі, нарівні зі знаменитими "любов'ю і голодом". Разом із сварками в комунальному побуті цвіла зворушлива великодушність: люди готові були один одному допомогти, підтримати, позичити, можливо, тому, що, допомагаючи, вони утверджували себе. Кожна була бідна, але горда і щедра, як багачка. Якщо комусь випадало спекти пиріг, більша його частина йшла на пригощання сусідів — зрозуміло, не ворогів, а союзників, по угрупованнях. Ці угруповання весь час змінювалися, вчорашній ворог сьогодні ставав союзником, і йому несли щедрий шмат пирога. Навіть Панька Зикова, яка в своїй диявольській гордості ніколи ні з ким не об'єднувалася — хіба що на пару днів з Анфісою проти Капи або навпаки,— навіть горда Панька і та інколи стукала в мої двері, мовчки ставила на стіл тарілку зі шматком і виходила, зігнорувавши мою вдячність.

Життя йшло, поволі наставали зміни. Ми всі старіли, Ада Юхимівна — менше за всіх, вона все ще вірила в чари кохання і переходила від

одного уявного роману до іншого. Але й вона іноді впадала в хандру, переставала фарбувати волосся, причісувати їх гладенько-гладенько і казала загадково: "Це траур по моєму життю. Я нещасна. "Чайка", Чехов".

Капа Гущина все ще працювала нічним сторожем, але не шмигала цілий день, як раніше, а часто і багато спала. Колишня переможність, притаманна їй у сварках, потроху відступала, і тихіше ставало на кухні... А Панька Зикова зробила собі перманент і ходила ще швидше, ще більше здіймаючи кругом себе вітер і ніби кудись поспішаючи на своїх жилавих, дужих ногах.

Мені самій у той час жилося непогано. Життя заколихувало мене, як дорога. Є люди, які більше за все люблять їхати, однаково куди, однаково як: у поїзді, так у поїзді, в машині, так у машині. Повз них мелькає все, і їм не нудно. Я дійшла в цьому до крайнощів. Я можу їхати, не рухаючись з місця. Я сиджу, а мимо мене тече життя, зачаровуючи зміною подробиць. Крапля вгорі висить, виблискує, наливається, падає. За нею друга. Це захоплююче цікаво. На краю стежки з'явився горобець. Дуже мужній горобець. Видно, що його душа завелика для такого ніжного, маленького тільця. Ось він побився з товаришем за черв'яка, образливо клюнув його в плече, пострибав. Дзьоб у нього просвічується по краях, а в дзьобі чудовий черв'як. Благословенне життя!

Інколи зустрічала я на вулиці своїх давніх .знайомих, ще з часів колишнього існування. Ці зустрічі були завжди незграбними і обтяжливими, їм було незручно бачити мене покалічену, знедолену, позбавлену професії, вони щиро мене жаліли, але допомогти не могли. А мені була обтяжлива їхня жалість, чужі їхні інтереси. Покинутий мною світ здавався дивним, як будинок, у якому жив колись, давно-давно, і вже встиг забути, з якого боку двері твого під'їзду...

Розповідали мені про людські долі. Такий-то, який подавав свого часу надії, виявився пустою людиною, ледь заробляє на прожиття, а такий-то, навпаки, процвітає, лауреатствує, їздить по закордонах, має

величезний успіх, за місяць три фотографії в газетах, остання в "Культуре и жизни" — бачили? "Ні",— відповідала я. Знайомий прощався, відходив від мене, як від постелі важко, безнадійно хворого. Після кожної такої зустрічі я запитувала себе: та чи така вже я знедолена? Чи заздрю я їхньому життю — із суперництвом, із переліком закордонних поїздок, газетних знімків? Ні, не заздрю... Якраз у той час я перечитувала "Англійські листи" Карела Чапека і по-новому прочитала фразу, що вразила мене щемливою своєю музикальністю: "О батьківщино моя, що не має морів, чи не надто вузький твій горизонт, тобі не вистачає, либонь, шумливої далечіні? Так, так, але можуть бути шумливі простори довкруж наших голів, якщо не можна плавати, можна в крайньому разі мріяти, борознити широкий і високий світ у злетах думок; на світі вистачить місця для подорожей і пароплавів..."

Мені було за що дякувати долі. У мене була робота, був дім, була незграбна і недоладна, але все ж сім'я: Анфіса, Вадим. Уперше за багато років упала стіна, яка відділяла моє минуле від теперішнього. Я вже могла згадувати про минуле без внутрішнього крику.

Від цих спогадів мені часто не спалося ночами, але безсоння мене не обтяжувало. З якоюсь відрадою я дивилася у вікно, де гойдався ліхтар зі своєю тінню, і відчувала, як іде, погойдуючись, до невідомої, але бажаної мети вдовиний пароплав.

17

Час від часу мою розповідь прориває тривога, вона заважає мені продовжувати^] Невже це закон, що людські стосунки з роками вироджуються і на місці живої тканини вирос/гає дике м'ясо? І виникає болісне питання: коли?/ Ні, ще не тоді. Тоді ще все було, мабуть, благополучно. Ми з Анфісою працювали, Вадим учився в школі. Вчився так собі: ні добре, ні погано, понуро. Мені здається, його дуже ранило усвідомлення, що він не найкращий. По суті, увесь його шлях після Будинку дитини був шляхом із "найкращих" в "не найкращі". Підростаючи, він став не такий уже красивий, огрубів, поважчав,

зсутулився, якось проступила в ньому Анфісина крупна кістка. Для неї ж він як і раніше був божеством. Балувала його нестямно. Працювала, як вона висловлювалася, "у дві смерті" (в дві зміни). Наймалася прати білизну, мити вікна (третя смерть). Усе для нього. Одягнути, взути, вітаміни, фрукти, театр, кіно — все йому. Сама обтріпалася, обносилася, Мала вигляд старої баби. А Вадим був не ласкавий, поцілуєш — утреться. Вона до нього, він — "відчепись". Став зухвалий, з'явилася у нього звичка тримати голову вниз, погляд спідлоба.

— Ти мене не буцай,— казала Капа,— я тебе не дуже й боюсь.

Вадим посміхався. Він узагалі посміхався, що б йому не говорили. Знущався над котом. Стріляв з рогатки, шибку розбив. Мати за шибку заплатила, плакала, а він посміхався. Витівки для хлопчика взагалі звичайні, але незвичайна посмішка, знущальна.

Складні якісь стосунки були у нього в дворі. Хтось поранив його, видно, жорстоким словом "безбатченко", щось чув він від людей, які знали, що не все в його сім'ї було до ладу...

Не пам'ятаю, коли я від нього почула вперше знамениту формулу: "Всі брешуть". Дуже рано він за неї вхопився і вирішив, що все пізнав, усе може пояснити. Вона стала для нього чимось на зразок лейтмотиву. Зайде до мене напівворожий, і через кожні дві-три фрази глумливо: "Всі брешуть". І ви брешете, і вона, тобто мати, бреше, і всі брешуть.

— Як тобі не соромно, Вадиме? Це вона-то бреше? Вона тобі й небо прихилить, більше за життя любить.

— Все бреше. Все несправжнє. Мені картоплю — на вершковому маслі, собі — на олії. Сама бідна, а приховує, щоб думали: багата.

— Вадиме, звідки в тебе такі слова: "бідна", "багата"? Немає в нас ні багатих, ні бідних, просто одним трохи легше, іншим важче, і все.

— А Колька Лохмаков бутерброд з сьомгою приніс, надкусив і викинув— Скажете, не багатий? І в школі вчителька бреше. Всі брешуть.

У цьому "всі брешуть" він крутився як зачарований. Присвоївши цю немудру ідею, він уже вважав себе вищим за інших. Про Анфісу говорив з презирством, нічого їй не прощав, усе закарбовував: і сварку з Капою, і сльози, і те, що підлогу миє за гроші, а головне, що бреше. Доводити помилковість його переконання було даремною справою, він від цього шкарубнув ще більше. Раз він сказав із інтонацією покійного Федора, яка перелякала мене:

— Душить вона мене...

Батька він згадував не дуже часто, але видно було, що пам'ятає, любить. І як у звіринець ходили, і як виточив йому Федір гарматку, закладеш туди горошину — стріляє.

А одного разу Вадим сказав надто по-дорослому, по-комунальному:

— Ви її захищаєте, а я знаю. Батька через неї зарізало. Йому жити хотілося, а вона не давала. Ось і пив.

— Що за гидота, Вадиме? Хто це тобі сказав?

— Ніхто не сказав. Я сам.

Ой, мені б не сперечатися з ним, мені б спробувати його зрозуміти...

Ніколи не забуду того дня, коли Вадим дізнався, що Федір йому не батько. Підслухав розмову між Капою і Адою Юхимівною. Прибіг до мене блідий, тремтячий, на лобі крапельки поту. Вчепився мені в руку, як маленький:

— Що вони кажуть? Що вони там кажуть?! Вони кажуть, що тато мені не батько!

Я мовчала. Хотіла сказати "брешуть", але не насмілилась.

Вадим заридав вголос:

— А, мовчите! Значить, правда!

Я стояла над ним, не знаючи, чим його заспокоїти. Вадим ридав розпачливо, перекидаючи голову туди і сюди, під час кожного руху на горлі здригався тоненький борлачок. Шаленство його горя мене вразило. Я для чогось намагалася відкрити йому лице, відвести вбік міцно стиснуті пальці. Коли мені це вдалося, він укусив мене за руку. Боже мій, я йому не допомогла, я до нього не пробилася. Я піднесла вкушену руку до губів... Він підхопився лютий, кинувся в двері:

— Ніколи до вас не прийду, так і знайте! Пізно увечері прийшла Анфіса, плакала:

— Які злі люди! Навіщо треба було дитину бентежити? Жили собі й жили...

— Вони не навмисне. Він випадково почув.

— Ні, навмисне! Капа давно на мене зуб точить. У мене син, а в неї помер. І ваша Ада також злидня відома. Заздрить мені, що в мене син, ось і змовилися сина відібрати...

— Не так це, Анфісо Максимівно, навіщо на людей наговорювати?

— А, так ви за них? Вони злочинство сотворили, а ви виправдовуєте? Добре ж! Так і будемо знати: вони вам дорожчі від мене.

Перестала плакати, пішла. На цей раз замкнулася надовго. Проходячи на кухні мимо мене з Ка-поюг відверталася. Відмовилася за мене чергувати. Тепер під час мого чергування мила підлогу Капа, а Анфіса в ці дні ставала як навіжена, ногою штовхала відро... Якось я за звичкою повісила білизну на її шворку. Приходжу — зірвана, лежить на столі, а стіл брудний.

— Ну, це вже, знаєте... — сказала я, налила води і стала прати тремтячими руками.

— Вішай на мою, не соромся,— сказала Капа.— Мені шворки не жаль.

Я й повісила. Що тут було!

Словом, кипіли комунальні пристрасті. Я страждала, і Анфіса страждала. Я була права, і вона права.

Десь у цих складностях я втратила з поля зору Вадима. Він до мене не заходив, а коли зустрічав мене в коридорі, опускав голову і насуплювався. Я перед ним не запобігала — з гордості. Проклята дурепа! Найшла перед ким гордитися — перед дитиною! Не пробачу цього собі во віки віків! Тому що якраз тоді я втратила Вадима. Анфіса поволі, не скоро, повернулася, а Вадим — ні.

Бідний, як йому, мабуть, хотілося відвести душу, якщо він став ходити до Ади Юхимівни! Перший раз, коли я це виявила, ревнощі так мене і вдарили. Кімната Ади поруч з моєю. Одного разу я почула її картавий щебіт, русалчин сміх. Ясно, що в неї хтось був. Мужчина?.. Ні, я зрозуміла, що в неї Вадим. Він щось їй говорив гаряче, вибухово, я впізнала його голос, слова "всі брешуть"... А вона сміялася. Вона з ним не сперечалася, вона сміялася. Я вдарила кулаком по підвіконню й не помітила, що розбила руку. Це нерозумно: руки мені треба берегти.

З того часу Вадим почав ходити до Ади, а мене став уникати. Можливо, соромився свого спалаху, не знав, як його загладити? А скоріш усього, в цей важкий час якраз Ада була потрібна йому, не я. Я була надто важка, серйозна, інстинктом його тягло до неї. Адже собака також знає, яку їй їсти траву...

18

Того вечора Вадим був у Ади чи не вперше. Він постукав у двері.

— Хто там? А втім, заходьте, я вже одягнута. Вадим увійшов:

— Можна?

— Звичайно, що за питання. Все можна. Сідай, я зараз закінчу.

Ада Юхимівна перед дзеркалом наносила на обличчя останні штрихи. Закінчила, повернулася до Вадима:

— Чи правда, я пікантна?

— Яв цьому не розуміюсь.

— Треба розумітись на красі. Краса — це стрижень духовного життя.

Вадимові про стрижень сподобалося.

А кімната в Ади Юхимівни цікава, як іграшка. Фіранки смішні, із зайчиками, як у дитячому садку. В кутку, на тахті, розкинула руки величезна лялька.

— Це Аліса,— сказала Ада Юхимівна.— Познайомся з моєю донькою Алісою.

— Для чого у вас лялька? — запитав Вадим.

— Залицяльники подарували. Закордонна, очі заплющує, говорить. Ось візьми.

Вадим спробував, і правда: заплющує очі, розплющує і животом говорить ніби "мама", не понашому. Вадим погрався лялькою не без задоволення, але швидко опам'ятався.

— Навіщо вам лялька, ви ж доросла?

— Дорослому також треба погратися. Що наше життя? Гра.

Останні слова вона проспівала, закотивши очки.

Вадиму це також сподобалося. Правильно, що життя — гра. Гра — це майже брехня, тільки весело.

Поговорили про різне: про школу, про оцінки, про кота Барса, якого Вадим знову прив'язав за хвіст до дверей вбиральні. Людина заходить, а кіт реве. Ада реготала, жмурила очі-луночки:

— Ну Вадиме, чи можна бути таким жорстоким?

З А дою було легко. Випили чаю з цукерками. Подивилися фото на стінках — усі стінки обвішані. Найбільше портретів самої Ади Юхимівни в різних ролях: то з віялом, то в циліндрі, то в смугастому купальнику. Висіли ще портрети різних чоловіків, з вусами і без вусів, з плащами і без плащів, у всіх роти роззявлені, співають.

— Мої товариші по сцені,— пояснила Ада Юхимівна.— Сцена — це цілий світ. Ти цього поки що не розумієш, пізніше зрозумієш.

— А це хто, гладкий? — запитав Вадим. Глад-_ кий йому особливо не сподобався — через розкішне пузо, роззявлений рот.

— Це мій перший чоловік. Він був не гладкий, а повний, статечний. Чоловікові повнота не шкодить, це жінка повинна берегти фігуру.

— Він помер?

— Ні, чому помер? Співає. Видатний артист. Вона назвала прізвище, якого Вадим і не чув.

— Чому ж Капа каже, що ви вдова?

— Це за третім чоловіком. Він справді помер, хоча перед тим мене покинув. Від тих переживань у мене й голос пропав. А який був голос! Чисте срібло.— Ада Юхимівна ледь зажурилася, але тут же знову засміялася.— Ти ще молодий, ти не знаєш, що таке туга за минулим. Але навіщо тужити? Життя чудове! У ньому стільки радості: музика, любов, природа, архітектура...

Вадимові було і соромно слухати її, і якось приємно.

— Ну, я пішов. Дякую за чай, за цукерки.

— Нема за що. Приходь ще. Якби ти знав, яка я самотня...

Коли Вадим пішов, Ада Юхимівна почала вкладатися до сну. Це серйозне діло займало в неї щоденно години дві, не менше. Постелити постіль, підбити подушечку. Розкласти акуратно нічну сорочку з мереживом. Потім — обмивання, лосьйони, креми трьох сортів. На нічний столик — склянку солодкого чаю, печеннячко. Любила, вночі прокинувшись, куснути солоденького.

Закінчивши приготування, лягла. Але не спалося: згадувався Вадим. Хороший хлопчик, хоча й озлоблений. Міг би і в неї бути такий син, якби ж то не робити одного з абортів... Життя, присвячене собі, її жахнуло. А що, по суті, було в цьому житті? Любов? Справжньої любові не було. Вона готова була любити по-справжньому, до могили, але обставини не дозволяли: завжди її кидали, обдурювали. Згадуючи своє життя, де не було любові, а були тільки чоловіки і аборти, Ада Юхимівна гірко заплакала...

А Вадим став заходити все частіше й частіше. Спочатку ніяковів, потім звик. Смішна вона, але добра.

Анфіса була проти:

— Знайшов з ким дружбу мати! Ні ума, ні розуму. Одне слово — опереткова. Коли ти до цієї, до Флерової, ходив, хіба я була проти? Серйозна людина, композитор.

Вадим її не слухав, ходив до Ади, а не до Ольги Іванівни. З Адою йому було легко. "Все минеться, все минеться",— наспівувала вона.

Інколи вона ставила йому давні платівки із записами своїх опереткових арій: "Послухай, чи не правда, чисте срібло?" Платівка крутилася, поскрипувала, далекий голос молодої Ади співав-за-ливався, а поруч сиділа стара Ада і глухо, майже без голосу сама собі підспівувала. Вадим слухав, як співали дві Ади, і дивно, йому це подобалося. До Ади він був поблажливий, не те що до інших, до матері. Потроху він посмілішав, розв'язався, став говорити з Адою про те, що всі брешуть.

— Так, так,— кивала Ада,— ти правий, у житті багато брехні і обману. Щастя — обман, любов — обман.

— Я не про те. Я про те, навіщо всі брешуть?

— І я брешу? — кокетливо запитувала Ада Юхимівна, втоплюючи очиці між щоками.

— Звичайно, брешете. Навіщо ви волосся фарбуєте? Воно ж у вас сиве.

— Ну, знаєш, Вадиме,— ображалася Ада Юхимівна,— ти називаєш брехнею прагнення до краси.

— Ну добре, у вас прагнення,— великодушно згоджувався Вадим.— А в неї? Вона для чого бреше?

"Вона" значило мати.

Ада Юхимівна в ту пору Анфісу недолюблювала, але все ж вважала за потрібне заступитися:

— Не можна так говорити про матір! Вона тобі все життя віддала!

— А мені не треба. Навіщо вона мене народила? Я не просив. Купила мені нові штани, а самій їсти нема чого. Я їх навмисне папіросою пропалив.

— Так ти ще й куриш?!

— У нас усі курять. Ховаються в туалеті і курять крадькома.

— Значить, і ти брешеш? — сміялася Ада Юхимівна.

— Ні, я не брешу. Я одного разу на перерві відкрито закурив. Вобла помітила, розкудкудакалась: "Ой, ой, хлопчик курить!" Тягне до директорки. А я й директорки не боюсь. Що вона мені зробить? Сама до смерті боїться різних чепе. Школа на першому місці в районі, їй не

хочеться перше місце втратити. Вона сама мене боїться. "Громов, нам з тобою треба серйозно поговорити". А в самої очі так і бігають. Я їй прямо й сказав: "Боїтеся ви мене". Вона закотила очі й гепнулась. Я заіржав і пішов. І нічого мені за це не зробили... Всі однакові, всі брешуть...

— Звідки в тебе такі розчарування? — казала Ада Юхимівна.— Ти як Байрон.

Вадим навіть трохи пишався, що він — як Байрон.

19

Одного літа Вадим жив у піонерському таборі, а Анфіса Максимівна лишалася в місті зі своїм садком, звідки багатьох дітей розібрали, повезли на дачу, і вона, можна сказати, відпочивала.

І враз несподівано приїхав до неї гість — замполіт. Той самий, який проводжав її з фронту, коли додому виїздила. Змінився, а впізнати можна.

— Здрастуй, Громова,— сказав замполіт бадьорим, військовим голосом.— Я до тебе в гості приїхав. Не проженеш?

— Та що ви, Василю Сергійовичу, як можна? Та я...

Замполіт підстаркуватий, але ще міцний, авторитетний. Зайшов у кімнату, все оглянув.

— Живеш як?

— Добре.

— Ну, молодчина. Так і живи. Хто в тебе народився? Син?

— Синок.

— Молодець, Громова. А я, знаєш, адресу твою зберіг, ну й заїхав глянути, як живеш, чи виконуєш свої зобов'язання.

Анфісі було і дивно, і моторошно, що приїхав до неї замполіт з ревізією. Зібрала на стіл, по пляшку збігала. Прийняла як годиться. Замполіт випив, засумував, розговорився. Розповів про себе. Він уже на пенсії. Живе одинаком. Дружина померла. Донька доросла, заміжня, чоловік прикордонник, заборонена зона. Міг би, звичайно, там прихилити голову, не прогнали б донька із зятем. Та ніби й рано йому себе в діди записувати. Хочеться ще попрацювати, користь, як мовиться, приносити. Тут, у Москві, проїздом від доньки. Ось прийшов до Анфіси глянути, як живе, колишнє згадати.

Назгадувалися вони в той вечір донесхочу, пісень наспівалися — фронтовихІ улюблених. У нього баритон ще міцний, у Анфіси альт уже не той, поскрипує. Пом'янули бойових товаришів, хто загинув, хто живий. У замполіта зв'язки з багатьма залишилися. Головний хірург, той, який на Анфісу сердився, коли вона стала вагітна, вийшов, у великі люди — академік, завідує клінікою, оперує на серці, навіть з-за кордону, з капкраїн, до нього приїздять. А Клава-санітарка — лікар, отоларинголог (одразу й не вимовиш!), успішна жінка, трьох народила, а роботи не кинула. Згадали шпитальне життя, тушонку "другий фронт", і бомбування, і те, як Анфіса боялася...

— А все ж таки героїнею була,— сказав замполіт.— Ти, Фісо, героїня.

Анфіса зніяковіла, руки сховала. Говорила вона з оглядкою, кривлячи рот, щоб не було видно дірки, де не вистачало зуба. Під кінець вечора посміливішала, стала навіть посміхатися, але акуратно. Замполіт сказав:

— А ти, Фісо, ще на рівні жінка. У тебе ще закохатися можна. Заміж не збираєшся?

— Що ви, Василю Сергійовичу, мені та заміж. Я стара.

— І не такі виходять.

Посидів, пожартував і пішов. На другий день навідався знову. І став приходити. А там, дивись, непомітно-непомітно і потягнулася до нього Анфіса, а він до неї. Про любов у них розмови не було, зрозуміла річ, немолоді, а просто гарно йому було з Анфісою, а їй з ним.

У квартирі, звичайно, помітили, що в Анфіси жилець з'явився. Шила ж у мішку не утаїш. Пересудам не було кінця. Нащо вже Ольга Іванівна, а й та стояла іноді на кухні, слухаючи, що про Анфісу кажуть. А Капа так просто у вічі і висловилася:

— Палить тебе гріх, Анфіско. У твої роки не про чоловіків, а про душу думати треба.

— А сама ти дуже свята,— огризнулася Анфіса.

— Я не свята, я грішна, я богу молюсь, щоб відпустив мені гріхи. Ось і ти молись.

— Релігія — опіум для народу,— сказала Анфіса і зраділа, як вона Капі до ладу відрізала.

— А ти дурепа набита. Мелеш, чого не розумієш. Релігія — опіум, а ти — копіум.

Що таке "копіум", Анфіса не знала, але дуже було образливо.

Тільки Ада Юхимівна Анфісі співчувала та все про своє, про любов:

— Я рада за вас, Анфісо, всією душею рада. Любов — це сон чарівний... Пам'ятаю, ми з Борисом...

— Це з яким?

— Не пам'ятаю. Здається, з першим. Ні, з другим...

Панька Зикова шпурляла речі і вимагала, щоб Анфіса платила за світло і газ подушно, тобто за трьох. Вона забула, що сама колись вимагала по-кімнатно.

А з Ольгою Іванівною у Анфіси була, що називається, смуга відчуження. За щось полаялися, та так і не помирилися. Зараз їй здавалося, що Ольга Іванівна стежить за нею своїми суворими очима, осуджує... А за що осуджувати? Хіба вона сама не жінка?

Замполіт у Анфіси звик, обжився, відігрівся. Все пропонував: розпишемось. Вона не наважувалася, тривожив її Вадим: як сприйме? Проте й не відмовляла. Василь Сергійович її з відповіддю не підганяв, але поводив себе упевнено: світло полагодив, новий кран поставив на кухні, почав навіть собі роботу підшукувати. І в квартирі до нього поступово звикли: як-не-як, чоловік у домі...

А Вадим жив у таборі і нудьгував. Навіщо його на два строки відправили? Йому й одного досить... Табірного побуту він терпіти не міг — усі ці лінійки, барабани, дурнуваті ці походи, де всі придурюються, що цікаво, а таки брешуть, бо нудота. З товаришами він не сходився, вважаючи їх дурними, а те, що багато з них були розвинутіші від нього, намагався не помічати. Часто сам ходив по території. Як не дивно, він думав про матір. Згадувалося йому, як вона ще в Будинку дитини сиділа в саду, серед малюків, уся золота на сонці, з вінком із кульбаб на голові.

Як світилися на сонці її повні, стрункі руки. Вперше за своє життя він нудьгував за матір'ю, хотілося її побачити.

Одного разу завгосп їхав у місто, взяв його з собою. Вадим усю дорогу думав: оце мати зрадіє! Заплаче, засяє, почне цілувати. Він мужчина, йому ці ніжності ні до чого. Він просто поплескає її по плечу. Йшов додому, хвилювався. На сходах зустрілася йому Капа.

— Приїхав, ну-ну. Радощів!

З обличчя Капи, веселого, з хитринкою, було видно: щось сталося.

— А що таке?

— А нічого. Сам побачиш.

Вадим увійшов у кімнату і побачив: мати сидить за столом святково одягнена, а поруч з нею чужа людина, чоловік. Обідають. Мати схопилася:

— Вадик! От не чекала! Порадував! А в самої очі бігають.

— Ніяких Вадиків,— сказав Вадим.

— Ти назовсім, чи погостювати?

— Погостювати.

Чоловік підвівся, і Вадим побачив його суворе, літнє обличчя.

— Познайомся, Вадиме. Це Василь Сергійович, разом воювали.

Вадим руки не подав, кивнув, буркнув щось.

— Сідай їсти,— клопоталася Анфіса.— Підігріти тобі? Я враз.

Вийшла. Вадим сів, поклав кулаки на стіл. Василь Сергійович також сів.

— Не хочу,— сказав Вадим.

— Чого не хочеш?

— Нічого. Сказав: не хочу — і не хочу. Замполіт уважно його розглядав:

— Ну і фрукт же ти, Вадиме.

— Який є.

Вадим нахабно посміхався. Йому хотілося плакати.

— Що ж, по-твоєму, мати і права на життя не має?

— Не має.

— Фрукт,— повторив замполіт. Вадим усміхався. Ввійшла Анфіса.

— їж, синку.

— Не хочу. їжте самі.— І до дверей. Анфіса за ним.

— Вадику, Вадику! Замполіт її притримав:

— За ким женешся, дурна жінко?

— Син він мені,— бідкалась Анфіса.

Того вечора вони лягли мовчки, а вранці Василь Сергійович сказав:

— Погостював — і досить. Поїду до себе.

— Васю!

— Сказано: поїду. Не вийде в нас із тобою життя. Зразу видно. Не можеш ти свого негідника загнуздати. Чи можеш?

Анфіса мовчала.

— Не можеш,— сказав замполіт.— Справи наші, значить, кінчилися. Все.

Того ж дня він поїхав. Анфіса ридала, його проводжаючи, але розуміла: так треба.

Вадим повернувся восени засмаглий, з чужим лицем.

20

Он як буває: доглядаєш сина, виростає він і стає чужий.

У міру того, як дорослішав Вадим, усе частіше вони з матір'ю сварилися. У нього одна мова: "Мені не треба".

— Вадиме, я тобі штани попрасувала, візьми.

— А мені не треба.

— Я ж для тебе стараюсь, сил не шкодую тебе обслужити.

— А мені не треба, щоб ти для мене старалась.

— Тобі не треба, так і мені не треба. Ти так зі мною, і я так.

Два дні не розмовляють. Вадим пропадає невідомо де. Приходить тільки ночувати. Курить. Анфіса Максимівна не втримується:

— Молодий ти ще курити. Сам зароби, тоді й кури.

— А, ти мені своїм хлібом дорікаєш? Добре! Все! Не буду в тебе їсти!

І не їсть. День не їсть, два не їсть. На третій день Анфіса Максимівна повзе до нього з покаянням:

— Пробач мені, Вадику. Винна. І кури, будь ласка, тільки не вередуй.

Буркне щось, сяде за стіл, їсть ніби байдуже, а видно, який голодний. Наїсться — і геть з дому:

— Ну, я пішов.

А куди — запитати не смій. То прийде ночувати, а то й ні. Анфіса Максимівна ходить боса до вхідних дверей, кожен крок на сходах слухає: ні, Не він. Не виспиться, встане розбита, а їй на роботу. Увечері повернеться Вадим — і зразу грубощі. Після яких-небудь дуже вже образливих слів тремтять у неї руки і починає вона, що називається, психувати. Не шкода їй нічого, кидає речі. Раз цілу гірку десертних тарілок на підлогу кинула. Злякався Вадим, але оговтався, посміхнувся презирливо і пішов по скалках.

Інколи Анфіса каже Вадимові:

— Ну, давай з тобою жити по-людськи, гарно.

— А я що? Я нічого,— відповідає Вадим.— Я по-людськи живу.

Анфіса жаліється Ользі Іванівні (знову між ними дружба):

— Зневажає він мене, ой зневажає!

— За що ж йому вас зневажати?

— За те саме, за Василя.

— Мерзотність це і гидота — його зневага,— каже Ольга Іванівна і стискує губи. Мабуть, відчуває, що і її Вадим зневажає. Ольга Іванівна Вадима тепер розлюбила. Навіть Ада-цокотуха стала його побоюватися: дуже жорстокий.

А їй, Анфісі, син завжди син.

21

...Ні, я не розлюбила Вадима, чимось він мені був таки дорогий. Надто багато я в нього вклала, щоб так, без боротьби ним поступитися.

А провина була моя. Після того як він став ходити до Ади Юхимівни, я на деякий час через дурне своє самолюбство залишила його в спокої. Не хоче — не треба. Отут я його й проґавила. Потім спохопилася, але пізно. Пішла людина. Так і не вдалося до неї пробитися.

Інколи я запрошувала Вадима до себе. Він відмовлявся, казав: "Ніколи". Якщо я дуже наполягала, заходив, сідав скраєчку на ліжку і казав: "Ну?" Означало це: починайте вже свої фокуси.

Намагалася я з ним говорити про школу, про життя, про книжки... На все він посміхався зневажливо, відчужено. Нове слівце у нього з'явилося: "пірамідон". Так називалися у нього високі слова, ніжні

почуття, поняття: "совість", "обов'язок", "доброта"... Скажеш йому що-небудь, а він примружиться і отак-о протяжно, чітко: "Пі-ра-мі-дон".

Особливо не любив розмов про книжки: вони йому нагадували шкільні уроки літератури, де, на його думку, був суцільний "пірамідон". Літературу в них учили "за образами", і ненавидів він їх до зубовного скреготу.

— Для чого мені образ Лізи Калитіної з "Дворянського гнізда?" Плювати мені на те гніздо смердюче... Вона "ах", він "ох", вона в монастир — бух, а я вчи!

Я намагалася як уміла йому розтлумачити глибину і чарівність російської літератури, говорила уривчасто, шукала слова, весь час боячись впадати в "пірамідон" і однаково в нього впадала... Адже плакала я в юності, читаючи Толстого, Тургенева,— невже немає в мене засобів передати іншому ці сльози, це захоплення? Вадим дивився з посмішечкою. Коли я замовкала, він питав іронічно:

— Можна йти?

— Іди, Вадиме. —

Розмов про матір він взагалі уникав, а після історії із замполітом і зовсім перестав про неї говорити, нібито й не було її не тільки в цій квартирі — на світі. Одного разу я сама обережно навела розмову на небезпечну тему, згадала Василя Сергійовича. Ненависть на обличчі Вадимовому спалахнула так яскраво, що я злякалася.

— Він мені сказав "фрукт".

— Ну то й що? Можливо, пожартував? А може, ти сам поводив себе зухвало?

— Він мені сказав "фрукт". Людині не кажуть "фрукт"...

Вадим був у дев'ятому класі, перейшов у десятий, коли поруч з ним з'явилася Світлана. Було це в радгоспі — послали їх туди всім класом на прополювання овочів. Працювати було важко — земля пересохла, цеглина цеглиною, і бур'яни стирчали з неї, як щетинисте, зле волосся. Де-не-де серед бур'янів траплялися ледь зелені віяльця моркви; разом з ними із землі висмикувалися вбогі рожеві хвостики. Школярі їх чистили і пробували їсти, але вони були сухі і в'ялі, їх тут же викидали разом з гичкою. Мабуть, усе це поле було виоране й засіяне, а тепер прополювалося не для того, щоб виросло щось, а для звітності. Вадим відчував у цьому всьому ту саму брехню, яка переслідувала його скрізь, але вже не тужив, як раніше, а зловтішався: виходило по його — всі брешуть. Товариші його в розмовах на цю тему не підтримували, їм нудно було говорити й слухати про брехню. Вони просто жартували, просто пололи, просто намагалися гризти морквяні хвостики і викидали їх разом з гичкою. Брехня їх не тривожила, вона їм не боліла... Вадим вважав себе розумнішим від них, вищим, таким, що мислить більше по-державному. І разом з тим він заздрив їхній веселій спільності. Він же завжди був сам, поки вони насолоджувалися купанням, печеною картоплею, піснями коло багаття. Він також купався і їв картоплю, але без насолоди, з усвідомленням якоїсь високої своєї місії. Вечорами ставало прохолодно, виводили комарі, тонкий місяць сходив на синьому небі. Однокласники палили багаття, бренькали на гітарі, били комарів, сміялися. "І чого сміються?" — думав Вадим. І все ж йому було заздрісно...

Якось він сидів біля самого багаття, відчуваючи жар на обличчі, і помішував у вогні довгою рогатою хворостиною, вже обвугленою на кінці, що своїми чорними ріжками нагадував хитруватого чорта. Вадим розжарив чорта і, постукуючи, відбивав у нього роги. Тут хтось торкнув його за Руку.

— Ходім прошвирнемося,— сказала Світлана.

Уперше він на неї подивився. Така собі невиразна, біла мишка. Гостренький носик, гострі зубки. А втім, гарненька.

Зараз вона, присівши біля Вадима, зігнувши дитячі коліна з подряпинами, поклала свою маленьку руку на його велику і грубу й сказала:

— Давай прошвирнемося.

"Дуже потрібно",— хотів було відповісти Вадим, але замість того встав, потягнувся, і вони разом зі Світланою пішли по голубій порохнявій стежці в бік лісу. Світлий місяць висів угорі, і якийсь птах тужно кричав.

— Чого це він? — запитав Вадим.

— Мабуть, дітей своїх шукає,— тихо відповіла Світлана.

На її щоках блукали великі тіні від темних вій, і враз вона видалася йому дуже красивою. І ліс, і місяць, і невідомий птах, який шукає дітей,— усе було новим, загадковим, ніколи не баченим. А найновішим був солодкий холодок під серцем. Ніяковіючи, Вадим узяв Світлану під руку. Тонкий прохолодний лікоть віддав себе його руці з лякаючою готовністю. Відчуття холоду під серцем переходило у давлюче відчуття стисненості. Дійшовши до лісу, стежка круто завертала праворуч, у темряву, під округлі насуплені дерева. Вадим зрозумів, що там, серед цих дерев, можна відпочити від брехні. На узліссі вони зупинилися, вона підвела до нього своє невпізнанне, правдиве лице.

— Ти чого? — запитав він.

— Я тебе давно вже помітила. Ти цікавий.

— Скажеш таке... — знітився Вадим.

— Не заперечуй. Ти найцікавіший у нашому класі. Можливо, навіть у всіх дев'ятих. Мабуть, лише Вовка Суханов цікавіший за тебе...

Вадим аж зубами скреготнув. Вовку Суханова він терпіти не міг. Такий собі біло-рожевий красень, не хлопець, а тістечко з кремом. А головне, передовик. Він і відмінник навчання, він і спортсмен, він і громадською роботою займається. Вправно писав твори, виступав на зборах, брехав, брехав...

— Якщо цікавіший за мене, то з ним і... — сказав він грубо. Світлана вся подалася вперед, закинула руки йому на шию.

— Не ображайся. Це я об'єктивно кажу, а суб'єктивно...

Суб'єктивно вона його поцілувала. Холодок під серцем перетворився в мороз. Гіркий місяць скотився кудись убік, і в світі лишилася тільки Свєт-ка — її тоненьке, довірливе тіло, яке стало навшпиньки.

Потекли-замелькали лічені дні в радгоспі. Раніше Вадим їх ненавидів, рахував на пальцях, чи скоро закінчаться. Тепер він також рахував дні, але навпаки: невже минають? Затримати б, зупинити! Кожного вечора Вадим із Світланою, тримаючись за руки, не звертаючи уваги на підсмію-вання однокласників, ішли в ліс. Там, під ялиною, яка широко розкинула свої розкішні віти, був їхній єдиний, їхній правдивий дім. Вадим приносив у кишені клейонку, яку на останні гроші купив у сільмазі; ця клейонка називалася у них "домашній затишок". Вона чудово пахла свіжою синтетикою, від цього запаху у Вадима навіть удень го-ловавйшла обертом, і він потай зціловував його зі своїх пальців. А ввечері цей запах розквітав і змішувався з невинним, курчачим якимось запахом світлого волосся... Обіймаючи Світлану, вдихаючи її дитяче волосся, Вадим кожного разу відчував біль переповненості в серці. Йому більше не хотілося говорити і думати про те, що всі брешуть. Можливо, вони й брехали, але це було неважливо! А дні, хоча він і заклинав їх не спішити, проходили стрімко. Ось уже й

місяць із вузенького став широким, круглим і зрілим, а потім схуд з одного боку і швидко став меншати... "Ех, косо-мордий!" — погрожував йому Вадим. Місяць його обкрадав. А тут ще й Світлана стала капризувати. Не до речі знову згадала про Вовку Суханова. Вадим її вдарив. Світлана заплакала:

— Який ти грубий, який некультурний... Вадим і сам жахнувся того, що вчинив, але намагався тримати себе в руках.

— Ти дозволив собі вдарити жінку... — схлипувала Свєтка.

— А що? — сказав Вадим.— Це мораль минулого століття, що жінку вдарити не можна. А ти подивись італійські фільми. Там жінок по морді луплять аж гай шумить.

Світлана підняла очі з краплями на віях:

— То їам же б'ють тому, що дуже люблять. Люблять доГ неможливості, тому й б'ють.

— Світлано, я тебе люблю,— сказав Вадим,— я тебе люблю до неможливості, тому й б'ю. Вибач мені, вибач. Ну, вдар мене куди хочеш. Я збожеволів.

Сльози на її щоках були солоні. Знову пригорнулася — значить, пробачила. Цілує — значить, любить. Він мимрив:

— Пробач, пробач, я від тебе божевільний.

Хто їх зрозуміє, жінок? Назавтра вона була з ним холодна, відмовилася піти від багаття. І післязавтра також. Співала з усіма під гітару, ніби дражнилася. Вадим страждав. Назло їй покликав гулять руду Майку-баскетболістку, найвищу дівчину в класі, схожу на хлопця з

гармошкою. Нічого у нього з нею не вийшло. Хотів поцілувати — дала у вухо. Пішли назад.

— Подумаєш, царівна-несміяна,— бурчав Вадим. Світлана коло багаття жмурилася і посміхалася, ніби їй однаково, що він з Майкою ходив.

А скоро настав і день від'їзду. Так вони із Світланою й не порозумілися. Зранку йшов дощ, дрібний, але в'їдливий, холодний. Школярі розсідалися по машинах. Коли Світлана вилазила на машину з великого колеса, вона видалася йому маленькою і нещасною. Він допоміг їй і потис холодну дитячу ногу. Вона відчужено на нього глянула, а ногу підібгала під себе. Ну то й нехай, нічого йому не треба.

У Вадима плаща не було, зараз знадобився б "домашній затишок", але він його на днях викинув, щоб позбавитися запаху. Ішов дощ, йому пропонували брезент накритися, але він не взяв, навмисне промок, щоб застудитися, захворіти, померти, та й по всьому.

У місті все було по-старому: та сама огидна квартира, та сама кімната, та сама мати...

— Синку,— сказала вона, боязко радіючи,— як же ти виріс, покращав, я б тебе й не впізнала...

І, зрозуміло, заплакала. Він так і знав.

— Знову! Терпіти цього не можу. Жіночі сльози — сама брехня. Плачеш, а не бачиш, що вимок до нитки. Дай що-небудь сухе.

Анфіса заохкала, заголосила, вишукуючи йому сухе, а він сидів набурмосений, злий, мріючи: добре б померти. Але не помер, навіть не захворів.

Пішов у школу. І там усе як було. Світлана здавалася чужою, та й негарною: маленьке лице заклопотане, зморщечка біля губів. Вона йому всміхнулася — — Вадим насупився. Нехай покрутить хвостом. Жде, щоб сам підійшов. Не діждеться.

І ось — минуло вже більше місяця — Світлана сама призначила йому побачення:

— Приходь завтра в сквер після уроків, лавочка біля пам'ятника жертвам.

Вадим кивнув. Спочатку він подумав, що не прийде, аби ще більше її покарати, але прийшов. Вона вже була там, сиділа понура, ворушила камінчики носком босоніжка.

— Ну, чого тобі треба? — запитав Вадим. Він знову її любив.

— Привітик,— сказала Світлана.— Треба з тобою побесідувати.

Якась вона була вся похилена. І волосся не розкинула по плечах, а сколола на потилиці так, що вуха видно.

— Ну, кажи швидше,— хрипко сказав Вадим,— а то мені ніколи.

Світлана заплакала. Знову, чорт, ці сльози! Що мати, що вона... Любов падала, мізернішала.

— Не реви. Кажи толком, що таке. ("Чоловік повинен бути лютий",— сказано в

якійсь книжці).

— Я не можу так зразу. Мені соромно. "Мабуть, скаже: "Люблю тебе", — думав Вадим,

і серце його знову забилося і любов збільшилася.

Це метання від любові до нелюбові і навпаки було болісне. Він аж спітнів.— Швидше, ну, швидше кажи: "Люблю тебе"..."

Світлана відкрила рота, втягла в себе повітря і на цьому вдиху сказала:

— Ой, Вадику, здається, я попалася.

— У якому розумінні попалася?

— У звичайному, як усі попадаються. Ну що я тобі буду пояснювати? Як маленький.— Вона перестала плакати і сухо дивилася на нього.— Маленького корчиш,— сказала вонауз ненавистю.

— Нічого не корчу, тільки не розумію...

— Тоді розумів,— сказала вона зі страшною ворожістю.

Вона була страшна зі своїм волоссям, по-жіночому зібраним у пучок, з маленькими сухими очима. Ні про яку любов мови бути не могло. Що ж тепер від нього вимагається? Одружитися, чи що? Неможливо. У десятому класі! І як він матері скаже?

— І що ж тепер робить? — запитав він, уникаючи її очей.

Вона мовчала.

— Женитися, чи що? Світлана зареготала:

— Женитися! Ви тільки подивіться на нього — жених із соплями!

— А що ж робити?

— Що всі, коли попадуться. Я вже умовилася з однією, зробить за дешево.— Вона назвала суму. Вадим обімлів.— Половина в мене є, треба ще стільки ж. Я думала, ти...

— Немає в мене, Світлано.

— У матері візьми.

— Не дасть вона. Та й немає в неї.

— Ну, дістань де-небудь. Ти ж мужчина.

Вадим страждав невимовно:

— Гаразд. Спробую.

— Дивись тільки швидше. Мені не пізніше п'ятниці треба. Вона вимагає наперед, а сьогодні вівторок.

— Кажу, постараюсь. Ну, пока.

— So long,— сказала Світлана чомусь англійською мовою і ручкою помахала на закордонний манір, долонею вперед.

Вадим скреготнув зубами. Цілі гори брехні!

Гроші він дістав у Ади Юхимівни. Довелося їй усе розповісти — без цього не давала. Ада Юхимівна жахнулася, але й була в захопленні:

— Ти її любив, любив?

— Ну, любив.

— Бідні діти! Але ти мені дай слово, що це останній раз.

Слово він дав охоче, він і сам жахався того, у що вплутався. У четвер він відніс гроші Світлані. У п'ятницю вона в школу не прийшла, в суботу також. Вадима розривала тривога і каяття, уявляв собі найгірше — що Світлана померла або все розповіла матері, і та побіжить жалітися. За суботу і неділю він увесь змучився, а в понеділок Світлана прийшла в школу як ніби нічого й не сталося, навіть не бліда і волосся знову по плечах розпустила. Все брехала. Вадим дав собі слово не любити ніколи.

23

Десятий клас минув швидко. По уроках пробіг, як по купинах — і ось уже Вадим закінчив школу і приніс додому атестат. Атестат так собі, ні хороший, ні поганий — з трієчками. Анфіса Максимівна прочитала його і заплакала:

— Що ж тепер робити? Куди ти сунешся з таким атестатом? Моя мрія, щоб ти вчився... Домрія-лась...

У інших однокласників дома свято: все ж закінчили, хоча й з трійками. У нього одного лише сльози. Сліз цих Вадим просто-таки бачити не міг.

— А я й не хочу у вуз. Дуже треба — за копійки бути інженером! Піду працювати, і все.

Анфіса Максимівна заридала на повен голос. У неї навіть почалася істерика, як у дореволюційній літературі. Вадим плюнув і пішов на кухню.

Коло плити господарювала Ада Юхимівна в мік-рофартушку, готувала якийсь соус. Куховарити вона взагалі не вміла, але час від часу затівала щось незвичайне. Соус булькав у судочку.

— Що це у вас? — похмуро запитав Вадим.

— Соус прентаньєр з білим вином. Старовинний рецепт. Повинне вийти щось чарівне, якщо не пригорить.

Вадим зобразив на обличчі глибоке презирство до всього дореволюційного, у тому числі й до соусу прентаньєр. Ада Юхимівна засміялася:

— А ти чого такий похмурий? Щось трапилось?

— Школу закінчив.

Ада Юхимівна сплеснула руками:

— Ой, що ти кажеш? Поздоровляю, поздоровляю!

Соус негайно вибіг.

— Так я й знала,— спокійно сказала Ада Юхимівна.— Домашнє господарство не для мене. Я створена для вищої нервової діяльності. На чому ми зупинилися? Так, я тебе поздоровляю. Цілий великий етап твого життя закінчився, почався новий.

— Ну їх до біса, ці етапи,— сказав Вадим.

— Господи, який ти цинічний! Невже вся молодь така?

— Ще гірша.

— Не вірю, не вірю.

У кухню долинув ридаючий голос Анфіси Максимівни.

— Що це? — здивувалася Ада.

— Святкує мій великий етап. Радіє успіхам сина.

— А що, погані успіхи?

— Хрінові.

— Знову цинізм?

— Вибачаюсь. Я хотів сказати: середні. За успішністю я на двадцятому місці, а в класі тридцять чоловік.

— Так це ж добре — на двадцятому місці! З кінця, чи з початку?

— На жаль, з початку.

— Однаково добре.

— А вона думає, що погано. Каже: все життя мріяла дати синові вищу освіту.

— Мрія є мрія,— сказала Ада Юхимівна невідомо в якому розумінні.

Увечері прийшла Ольга Іванівна, принесла подарунок — готовальню. Вадим сухо подякував:

— Спасибі, але тепер не ті часи. Тушшю ніхто не працює, тільки олівцем.

На випускний вечір Вадим не пішов. Треба було внести гроші, а він у матері брати не хотів. Та й не треба йому ніяких вечорів. Пролежав, прокурив дома. Мати тепер проти куріння заперечувати не наважувалася, тільки кватирки відчиняла.

Потім почалися знову розмови про вуз, про освіту — суцільна нудота. Вадим здався, не витримав характеру. Він подав таки папери в один з інсти-

тутів, де конкурс якнайменший, і став готуватися до вступних іспитів.

Літо було жарке, тягуче, з грозами, які не приносили полегкості. Вадим готувався до екзаменів і злився. Хто це придумав таке хамство, щоб з одних екзаменів — у інші? Кінчав школу — екзаменувався, тепер треба поступати — знову екзаменуйся. І, головне, за тією ж програмою! Ніякого смислу, крім похмурого знущання, в цьому порядку не було. Щось одне: або вірити атестату, або не вірити. А так ні те й ні се, атестат давай, і все ж екзаменуйся...

А головне, нікуди йому не хотілося поступати. Хотілося жити як живеться, не надриватися, працювати потроху і щоб жили з тебе не тягли. Є ж щасливчики, яких ніхто нікуди не тягне: хочеш працювати — працюй, хочеш учитися — вчись. У Вадимових думках взагалі постійно були присутні якісь "щасливчики", якісь "інші", яким він похмуро заздрив. Не те щоб він вважав їх кращими за себе, скоріше навпаки, а ось їхній пристосованості, невигадливості заздрив. У питанні про навчання він поступився матері і за це злився і на неї, і на себе, і на "щасливчиків".

Анфіса Максимівна з боязкою вдячністю зустріла згоду сина вчитися далі, зі шкіри лізла, щоб створити для нього всі умови. Дитячий садок виїздив на дачу — вона не поїхала, поступила тимчасово прибиральницею на одну ставку, втратила на зарплаті, але хіба до того

було, коли таке діло вирішується: все життя, доля сина? Вона упадала коло нього, як коло тяжкохворого, ходила навшпиньках: учись, синку, тільки вчись. Учитися він учився, проте не дуже завзято. Часто відходив від стола, лягав на спину і курив. Вона несміливо за ним стежила: знову ліг?

— Коли б не заболіла голівка в тебе від лежання! Відчинити вікно?

— Не треба.

— Чого ти все лежиш?

— Думаю.

— А... Думай, думай.

Екзаменів Анфіса чекала, ніби страшного суду. Коли вони настали, кожен день для неї був як рік. Вона тремтіла, надіялась, ледь не молилася. А тут ще Капа збоку крутиться:

— Одна ось така ж, як ти, стражденна мати три роки сина в інститут пхала. Пхає-пхає, і все без толку. І напоумив її батюшка піп: "Ти, каже, молебень справ святій Софії-премудрості". Вона й справила. Прийняли, ч А не справила б — нізащо б не прийняли...

Анфіса від Капи зовні відмахувалася, а в душі так і шептала: "Дай боже! Дай боже!" Молебень, однак, не справила.

Так чи інак, через те чи через інше, а з екзаменами сталася осічка: Вадим недобрав якихось там балів, чи двох чи трьох, і за конкурсом не пройшов. Ну, а це був крах.

Після екзаменів Вадим заліг. Цілими днями лежав, курив, з матір'ю не говорив, і тільки одне відповідав: "Залиш мене!" Не дай боже шизофренія!

Мордувалася Анфіса: як допомогти йому? Думала-думала і надумала. Була в їхньому садочку дівчинка середньої групи, Люся Наволочкіна, кучерявенька. Хтось сказав Анфісі, що в Люсі дід працює деканом у тому самому інституті, куди поступав Вадим. А декан — це ніби великий начальник. І вирішила Анфіса потай від Вадима до того декана з'їздити. Довідалася про адресу, поїхала. Страшно, але для сина чого не зробиш.

Будинок, де жив декан, був старовинний, поважний, із завитушками і колонами. У під'їзді чорні мармурові жінки тримали на головах пузаті вази. Анфіса Максимівна йшла і боялася: а що як декан прожене її просто вниз по сходах? На лихо, ліфт не працював. Вона ледве вибралася на п'ятий поверх. Повнота на неї напала в останні роки, зовсім важко стало долати сходи та й підлогу мити. Ледь зігнешся — в очах темно, в голові боляче.

Віддихавшись, подзвонила. Двері відчинив сам декан — старий височезний, ніс рулем, брови розкішні — і сказав:

— Ласкаво просимо.

— Ви мені пробачте, я до вас у справі, я вихователька в садочку, де Люся ваша.

Декан зблід:

— Щось трапилося? Кажіть зразу.

Він затяг її в передпокій, обережно причинивши двері у внутрішню кімнату.

— Кажіть, тільки тихо. Дружина, знаєте, серце...

— Ні-ні,— заспішила Анфіса Максимівна,— з Люсенькою нічого, на дачі вона, я в місті, а садочок на дачі. Але там все гаразд, якби що, то я перша б знала...

— Правду кажете?

—— Істинну правду. Провалитися мені, якщо брешу.

— Як же я злякався! Дурний дід. Тільки й життя, що в ній, у цій кучерявій гусочці. Ви мені пробачте.

— Та що ви! Це я винна. Треба було зателефонувати, а я таке нахабство собі дозволила...

Анфіса Максимівна заплакала. Дуже вона тепер стала слабка на сльози.

— Оце такі — сказав декан.— Плач на ріках вавілонських. Плачте, не соромтеся, вам легше буде. Ходімте, я вам валер'янки накапаю.

У кабінеті — важкі меблі, важкі занавіски, безліч книжок. Декан заклопотався біля шафочки, метушливо пританцьовуючи, бурмочучи собі щось на зразок віршів, де римувались "валер'яночка", "баночка", "бадьоряночка" і ще казна-що. Накапав собі і їй, цокнулися. Випили.

— За компанію як не випити? Ось так і спиваються... Я тут за компанію з вами ледь не заридав... Гарна була б картина! Га?

Він дивився на неї по-дружньому, ледве рухаючи збоку вбік рульовитим носом. Брови в нього такі розкішні й кучеряві, що просто лізуть в очі. Кучеряві донизу, а не догори.

— Ласкаво прошу,— сказав декан, жестом запрошуючи її сідати.

Вона сіла, і він сів.

— Я вас слухаю.

"Як на суді",— подумала Анфіса і захвилювалася.

— Не знаю, як і почати. Син у мене, Вадим, єдиний, з сорок четвертого року. Оце десятирічку закінчив, подав документи у ваш інститут...

— Ну і що?

— Недобрав на екзаменах. Декан спохмурнів:

— Що ж я тут можу зробити? У нас не лавочка і я не прикажчик...

— Не знаю... Я до вас за порадою.

— Ви розумієте, що від мене.нічого не залежить?! — закричав декан. — Я навіть не маю відношення до приймальної комісії! А якби й мав...

— Розумію,— сказала Анфіса Максимівна і встала.

— Ні, ви нічого не розумієте! Сядьте, балда ви така! — Він насильно її посадив, боляче смикнувши за руку.— Ви, певно, думаєте: безсердечний старий, може допомогти, а не хоче! Думаєте, га?

Анфіса Максимівна злякалася. Вона справді в цю хвилину якраз так і думала. Декан зареготав:

— Я, знаєте, вмію читати думки.

— Краще я піду,— сказала Анфіса.

Вона стала підводитися з крісла. Крісло було глибоке, вставати важко.

— Сидіти! — цитькнув декан.— Раз уже прийшли, так прийшли, доведеться сидіти. Розкажіть мені все по порядку. Що за син, чому недобрав, можливо, непорозуміння, з'ясуємо...

Прочинилися двері, і м'яка, повна, біла бабуся протиснулася і запитала:

— А, в тебе гості, Серьожо? Я не заважатиму?

— Заважатимеш,— люто сказав декан.

Бабуся засміялася і зникла. І так чогось заздрісно стало Анфісі... Ось і вона могла б, якби склалося все інакше, стукати до чоловіка і питати: "Не заважатиму?" Молодості вона ніколи не заздрила — тільки спокійній старості.

— Слухаю вас,— повторив декан, склав руки, непорушно поставив ніс і майже прикрив очі загнутими бровами.— І, будь ласка, якомога детальніше.

Години через дві заспокоєна, повеселіла Анфіса Максимівна, стоячи на зупинці, чекала на автобус, щоб їхати додому. Автобуса довго не було, і добре, що не було,— коли-то подихаєш свіжим повітрям. І небо рожеве було таке красиве, з кучерявими хмарками. Давно не бачила неба, все ніколи було глянути, от життя яке... А які хороші Сергій Петрович і Софія Володимирівна! Є ж люди — гарно живуть. Не в книжках щастя і не в меблях, а в любовному спокої. Чаєм її напоїли, до чаю кренделики, пухкі, ніжні, в роті тануть. Видно, сама пекла. Хотіла

запитати рецепт — посоромилась. А в Софії Володимирівни ручки ж ті, ручки — маленькі, ніжні, як ті кренделики.

Сергій Петрович нічого певного не обіцяв, але вона їхала додому радісна, і навіть в автобусі якийсь дядько їй сказав:

— Щаслива у вас посмішка, дівчино!

Мабуть, п'яний. А все ж приємно...

Приїхала додому. У кімнаті темно: мабуть, Вадим кудись пішов. Вона увімкнула світло і побачила, що він не пішов, а лежить на ліжку, закинувши довгі ноги на бильце, а очі з ненавистю дивляться в стелю. У руці — погасла папіроса.

— Вадику, що з тобою? Хворий?

— Здоровий.

— А лежиш чого?

— Хочу й лежу. А що? Не можна полежати людині?

— Чому ж не можна? Стомився — роздягайся й спи.

— А я хочу так.

— Хто ж це лежить одягнутий? З ногами на покривалі, а матері прати. У мене руки також не казенні. Вранці з відром, увечері з ночвами...

— А хто тебе просить? Сам поперу.

— Знаю я, як ти переш. Папіроску в зуби, пих-пих — і пішов. А мати надривайся.

Вадим сів на ліжку й закричав:

— Не треба мені твого надривання! Зрозуміло? Припини своє надривання!

Він зіскочив і став на неї насуватися з таким безтямним лицем, що Анфіса Максимівна перелякалася. Вона вереснула й почала відступати, закриваючись руками, ніби від удару. Але Вадим не вдарив.

— Усе ти брешеш, ось і зараз брешеш, ніби я хотів бити! Дуже мені треба руки об тебе бруднити!

Він одягався судомно, не потрапляючи в рукави, нарешті потрапив, люто застебнувся і вискочив за двері.

— Вадиме, куди ти? Вадиме, вернись!

Але й слід його прохолов. Тільки хряпнули двері на сходи.

— Скандалісти,— голосно сказала Зикова в сусідній кімнаті.— Терпіти не буду, виселю через суд.

Анфіса Максимівна повалилася на ліжко. їй було однаково, що за стіною Панька Зикова. Хай собі пащекує. Анфіса Максимівна вдарила кулаком у стіну, закривавила кулак, подивилася на нього здивовано. Біль був приємним. Тоді вона з розмаху вдарила головою в ту саму стінку. У жменях у неї було власне волосся, вона з насолодою його рвала і вже не плакала, гарчала. Вона чула, як відривається кожне пасмо з головою разом, і думала, що це добре — без голови. У роті в неї опинилася ковдра — вона прикусила її зубами і рвала на шмаття, рвала.

Потім вона відчула на голові легкий дзюркочучий дощик, щось холодне, і завмерла з ковдрою в зубах. Струмені дощу текли їй за комір.

— Анфісо Максимівно, люба, що з вами? — запитав голосок із жайворонковою треллю. Над нею стояла Ада Юхимівна в своєму папужому халатику, волосся накручене на бігуді, і поливала їй голову водою з тремтячої склянки.

— Ну, заспокойтеся, це просто у вас істеричний напад, це буває, у мене самої було. Це від переживань. Валер'янки випити, і все минеться.

Анфіса Максимівна випустила з зубів ковдру, підвела розкошлану голову і сказала:

— Спасибі. Я вже пила.

— Що?

— Валер'янку.

— Ну, тоді чогось іншого випийте. Важливо, щоб випити. У мене в аптечці салол з беладоною. Хочете?

— Давайте,— махнула рукою Анфіса Максимівна. Зараз їй було вже соромно, що вона так кричала. Даремно собі волю дала.

Ада Юхимівна побігла по ліки. У дверях з'явилася Ольга Іванівна, худа, з великими очима, на ходу підперізуючи халат.

— Анфісо Максимівно, роздягніться, давайте я вас покладу.

Вона стала роззувати Анфісу, та підгинала ногу, не давалася.

Впурхнула з ліками Ада Юхимівна:

— Ковтайте, запивайте.

"Отака я, всіх розколошкала",— думала Анфіса. У голові в неї щось дзвеніло, як комар. Вона змотувала з пальців довгі, русяві, мало посивілі пасма.

25

Цієї ночі Вадим додому не приходив, а другого дня з'явився — тихіший води, нижчий трави, сам запитав: "Чи не треба піти по хліб?" Відповіла: "Ні", і цілий тиждень його не було чутно й видно, тільки недокурків цілі гори. За цей тиждень в інституті повинні були вивісити списки. Анфіса Максимівна ходила туди кожного дня, але їй казали: "Рано". Нарешті вивісили. Вона прочитала всі аркушики — Громова В. Ф. не було. "Так я й знала, так і знала",— примовляла вона замерзлими губами, але все не вірилось. "Довідки в приймальній комісії",— сказав хтось за її спиною. Якимсь вітром понесло її в приймальну комісію. Там штовхалися заклопотані хлопці й дівчата, розстроєні батьки. Якась жінка, фарбована-пере-фарбована, голосно ридала, вимагаючи "поваги до батьків". Блідий, виснажений і, мабуть, уже вкрай роздратований голова махнув на неї рукою і вийшов. Черга загула. Секретарка намагалася встановити порядок, розіслати кого куди.

— Ви зрозумійте, Володимир Олександрович уже пішов, сьогодні прийбму не буде, зрозуміло? — Очі у секретарки були випуклі, як у риби тріски. Така вб'є — не скривиться.— А ви в якій справі? — запитала вона Анфісу. З тріскових очей дивилася канцелярська ворожість. Де, в яких кабінетах, в яких приймальнях не доводиться бачити її?

— Син у мене, Громов Вадим. Вадим Федорович.

— Дивіться внизу в списках.

— Там немає.

— Нема — значить, нема. Значить, не прийнятий. Ясно?

— Ясно.— Анфіса продовжувала стояти.

— А що, ваш син хворий, сам не може прийти? Чи він з дитячого садочка?

— А ви не переживайте,— сказала інша дівчина, собою непримітненька.— Цього року не потрапив, у наступному приймуть.

— Біда з цими матерями,— зітхнула перша.—

Ніякої дисципліни. Ходять і ходять. Однаково ніякої від цього користі немає.

— Почекай, Алко,— сказала непримітненька,— може, він у додатковому списку...— І прикусила губу, бачачи по обличчю секретарки, що даремно бовкнула.

— А* є додатковий? — затремтіла Анфіса.

— Ще не затверджений,— сказала Алла.— А тебе хто за язик тяг? — повернулася вона до непримітної.

— Дівчата, любі,— заблагала Анфіса Максимівна,— дайте хоч оком глянути...

І випросила-таки. І там власними очима побачила, буква до букви: "Громов В. Ф."

Ну, тепер можна й помирати. У крайньому випадку Вадим сам проб'ється.

Переповнена вдячністю, себе не пам'ятаючи від щастя, Анфіса вийшла. Ноги несли її як пушинку. Куди повнота ділася, задишка? Біля під'їзду інституту телефон-автомат. Вона зайшла в кабіну і набрала номер декана Сергія Петровича.

— Ви мені пробачте, Громова турбує, Анфіса Максимівна. Пам'ятаєте, я у вас була?

— Пригадую,— сказав голос Сергія Петровича з деяким сумнівом.— Чим можу служити?

— Прийняли Вадима.

— А, дуже радий.

— Я вам подякувати хотіла. Так уже вдячна, так...

— Це ж за що? Я тут, мила моя, ні при чому і дякувати мені ні за що.

Анфіса Максимівна мовчала, стискуючи в руках важку теплу трубку.

— Ви мене слухаєте? — суворо запитав декан.

— Слухаю.

— Запам'ятайте, ви нічим мені не зобов'язані. Так і знайте. Зрозуміли?

— Зрозуміла.

— А за вас я радий, радий. Привіт нащадку. Як-небудь заходьте, ми з Софією Володимирівною будемо раді.

— Дякую.

Анфіса повісила трубку. Ні, не зайде вона більше до них ніколи.

Від розмови з деканом радість її пригасла, але все ще була жива. Остаточно добив її Вадим.

— Поздоровляю із студентом,— сказала вона не без грайливості.

Вадим байдуже підвів голову.

— Я ж не прийнятий. У списках немає. Я дивився.

— Ти в додатковому. Сама бачила: Громов В. Ф.

— А хто тебе просив ходити? — крикнув Вадим.— Залишиш ти коли-небудь мене в спокої?

— Я — мати. Кожна мати за сина переживає.

— Нічого було переживати. Подумаєш, інсти-тутик занюханий. Я й не хотів туди зовсім. Я хотів працювати. І для чого тільки піддався на вмовляння? Ех...

Анфіса Максимівна часто-часто заморгала.

— Знову плач? — злісно запитав Вадим.— Набридли мені твої кінофільми. Раз пішов з дому і знову піду. Назавжди піду, май на увазі.

Ось тобі й радість...

Заснула вона тієї ночі пізно і погано спала, снилися якісь дрібниці, дурниці, ш?фи з книжками, вони рухалися і намагалися її задушити. Вона від них, а вони за нею. Іще кренделики снилися і руки Софії Володимирівни, також як кренделики. Вона, Анфіса, намагалася ті кренделики цілувати, а Софія Володимирівна не давала, сміялася дрібно, як ізюм сипала. Зовсім змучилася від цих снів. А під ранок приснилося інше: прийшов Федір покійний, став перед нею грізно і питає: "Що ти зробила з моїм сином?" І виходило в сні, що Вадим Федорові син, а вона, Анфіса, перед ним винна, що його від іншого батька народила. І так вона мучилася, так плакала, що прокинулася. Все було залите сльозами, а у вухах дзвеніло — тонкий звук, комариний, так буває дзвенить лампочка перед тим, як перегоріти. Вранці у неї відібрало щоку, стала наче мертва. Анфіса її масажувала — не допомагає, вщипнула — болю не чути. Смішно навіть, однією щокою померла! Потім минулося.

26

Восени Вадим пішов учитися. Інститут з першого ж дня йому не сподобався. Коли зібралися вони на першу лекцію з вищої математики у великому химерно освітленому залі з лавами амфітеатром, Вадим подивився навколо себе: ні, не подобається! Чого він хотів, він і сам напевно не знав, але, в усякому разі, не цього. Почалася лекція. Професор, худий і щетинистий, схожий водночас на воблу і зубну щітку, викликав у Вадима відразу. Він почав з латинського вислову, який тут же переклав російською мовою. "Хвастає",— вирішив Вадим.

Саму лекцію він не зрозумів. Професор говорив тягучо, гладенько, складносурядними реченнями, такими довгими, що, поки справа доходила до кінця, можна було забути початок. Серед дієприкметників і дієприслівників повністю втрачався зміст. Вадим спочатку намагався записувати, потім покинув, стомився. Крім того, він не знав, як пишуться деякі слова, і боявся, що хто-небудь із сусідів загляне до нього в зошит. Він почав розглядати аудиторію; те, що він побачив, також йому дуже не сподобалося, особливо велика кількість і некрасивість дівчат,— така

чисельність дівчат гірко підтверджувала його думку, що інститут другосортний, заштатнийг куди не піде за покликанням ні один хлопець, який поважає себе, а йдуть тому, що тут конкурс найменший. Дівчата, багато з них в окулярах, ретельно записували, побожно скидаючи очі на професора. Вадим був упевнений, що всі вони прийшли сюди, аби вийти заміж. І справді, що вони ще могли робити? Жін-ка-інженер — курям на сміх. Але й хлопці також Вадимові не сподобалися, особливо один з гривою, якою він якось хвацько струшував, і другий, білий, як альбінос, такий білий і блідий, ніби він прожив кілька років у підземеллі. Ці двоє були до Вадима ближче від усіх, він оглянув їх особливо прискіпливо і з огидою. Більше всього його дратувала увага, з якою вони витріщалися на дошку і гарячково записували слова професора — загалом порожні слова, коли розібратися. У вухах Вадимових ці слова торохкотіли, як горошини в калаталі. Намагаючись не слухати, він почав думати про щось своє — нічого гарного не виходило. Уже з давніх часів у Вадимові утвердилася певність, що йому чогось недодали, чимось обділили. Ось і тепер на лекції, спершись ліктями на вузенький пюпітр, підпершись кулаком, він не стільки думав, скільки почуттям перебирав усі свої образи і ще дужче настроювався проти світу. Згадувалася йому іронічна посмішка вчительки ще в першому класі, коли він ніяк не міг прочитати складне слово "черевичок" і діти сміялися, а він і не знав, що ж воно за штука цей "черевичок"?

Опісля йому Ольга Іванівна пояснила, що колись говорили не "ботинки", а "черевики". Чому вони сміялися? Запитати кожного, що таке "черевичок",— мабуть, ніхто б не відповів. Після цього випадку він довго відмовлявся читати вголос, можливо, через це так по-справжньому й не навчився... Згадував, як хлопчаки з його двору виходили на День Перемоги святково одягнені, деякі навіть з батьками за руку, і одному батько дав поносити свої ордени. А він, Вадим, також знайшов у себе вдома медаль, начепив її і пішов у двір. А Петько Гаврилов сказав йому: "У тебе ж і батька не було..." Потім згадав, як Світлана обізвала його женихом із соплями, і внутрішньо закипів від ненависті. Ні, більше вони його не обдурять! Потім подумав про матір із тим складним почуттям образи, від якої він задихався, з почуттям, яке

завжди супроводжувало його думки про неї, його зустрічі з нею, його сварки з нею і все його життя з матір'ю в чепурній кімнаті із зеленими шпалерами (на них чергувалися якісь нудні квадрати з нудними ромбами), і взагалі життя було нудне... У цю хвилину професор, очевидно, сказав якийсь жарт, який — Вадим, звичайно, не почув, але почув сміх студентів, як йому здалося, догідливий, і з огидою побачив, як професор засміявся разом з усіма, крупно оскаливши жовті зуби. З цієї першої лекції все було вирішено для Вадима: інститут йому огидний, він зробив помилку, коли пішов сюди заради матері, але більше його не піддурять, не на того натрапили:.. Що саме він буде робити — він поки що не знав. Одне було ясно: він мусить обов'язково комусь щось довести...

Коли Анфісу запитували, як справи, вона відповідала однаково: "Все слава богу". Син влаштований, учиться в інституті, тепер можна й перепочити. І мені вона також говорила: "Слава богу". Але я їй не вірила: дуже тривожно блищали її очі. Мені здається, вона й тоді вже була тяжкохвора, тільки не подавала виду. Зовні вона змінилася на гірше: потовщала, поважчала, ходила із задишкою, ніби долаючи за кожним кроком якийсь рубіж. А більше за все мене лякали напади, які час від часу з нею траплялися: напади гніву, відчаю, коли вона билась, кричала, дряпала собі лице і руки, знаходячи в своїй нестриманості дике задоволення. Я впросила її піти до невропатолога. Той виявив ознаки істерії, призначив порошки, краплі, режим, обтирання. Порошки і краплі Анфіса спочатку приймала, але від брому в неї робився нежить, вона тижнями люто чхала, і в садочку на неї поглядали косо. Вона кинула приймати бром, нежить минувся, а збудження ні. Щодо режиму і обтирання навіть і мови бути не могло... Мені здається, наші лікарі мало уявляють собі жіноче трудове життя, коли призначають режим, дієту... Який тут режим, тільки б не впасти. Анфіса працювала на півтори ставки, та дім, та господарство — все за рахунок сну. За віком вона могла б піти на пенсію, але про це й думати нічого — через Вадима. А Вадим не дуже радував — учився неохоче, часто прогулював, у першу ж сесію нахапався двійок, стипендії не одержував, на материні докори лише відмовчувався і курив, курив... Анфіса із шкіри лізла, щоб його

нагодувати, одягти, взути,— Вадим нічого не помічав, не цінив. "Усю себе,— казала Анфіса,— наче в яму кидаєш".

У чому тут була справа? І чи тільки Вадимова вина в тому? Мабуть, ні. У будь-якому конфлікті завжди дві сторони, дві правди. Очевидно, не тільки Вадим був винний перед нами, але й ми з Анфісою були перед ним винні. Особливо я. Мені треба було бути розумнішою: адже я не була, як Анфіса, жертвою рабської материнської любові...

Інколи я її ледве впізнавала. Раніше вона була життєрадісна, любила жарти, музику, книжки. Книжок вона прочитала не так і багато, але те, що прочитала, пам'ятала чудово, до найменших подробиць (ми, хто багато читає, ніколи так не пам'ятаємо) і часто вражала мене влучністю своїх зауважень. Так вона, приміром, помітила один і той же характер у Нехлюдова і Левіна і сказала: "Мабуть, сам із себе написав..." Уважно читала газети. Найбільше любила "Із залу суду", але й політичні статті також проглядала. "А де це — Куба?" — і охоче вишукувала з моєю допомогою маленький острівець на Вадимовому шкільному глобусі. Бачила тварин, птахів, дерева, квіти. Раділа сонцю. Тепер її ніби заступило від усього. Радіо слухати вона перестала, майже ні з ким не розмовляла, все кудись поспішала з дивним нахилом уперед і трохи вбік. Це поспішання не в'язалося з її незграбною, повільною ходою на набряклих ногах. Життя стало переслідувати її дрібними нещастями: вона випускала з рук речі, губила гроші, в магазинах її обраховували. На все це вона реагувала бурхливо, навіть театрально, із закочуванням очей, тремтінням рук і ніг, рвала волосся на голові. Грішним ділом я її осуджувала за ці спектаклі. Мені було її шкода, але не дуже віри-лося у справжність її горя: дуже вже воно було крикливе. Тоді мені здавалося, що справжньому горю належить бути мовчазним. Я була не права. Тепер я знаю: всяке горе — горе.

Дуже чутлива, Анфіса вгадувала моє несхвальне ставлення і була замкнута. До мене вона заходила не часто, остерігалася при мені плакати. Вже не було колишньої близькості між нами, жадібного спілкування попередніх років. Від книжок вона відмовлялася: "Ніколи, у

мене своє життя — книжка з картинками". Це також здавалося мені фальшивим. Час від часу ми з нею сварилися, без колишніх скандалів, без кидання подарунками, але із суворою, грубою гіркотою. Солодких, радісних примирень також не було. Мені тоді здавалося, що я кругом права. Яка жорстока оманаї Бережи мене, боже, від правоти. Права людина — сліпа, права людина — глуха, права людина — вбивця.

Час від часу на Анфісу нападали якісь маленькі летючі паралічі: то палець відніметься, то щока, то п'ятку на нозі перестане відчувати, і тодд вона ходить з якимось невпевненим підтанцьовуванням. Це швидко миналося, але все ж мене турбувало. Знову я вмовила її піти до лікаря. Сходила, повернулася розчарована:

— Знову те саме: нерви, істерика, калі броматі. Нічого не розуміють лікарі. По-їхньому — істерика, а по-моєму — просто життя. Життя не знаєте, ось і приписуєте.

Останнє стосувалося, звичайно, мене. Анфіса любила дорікати мені тим, що я, мовляв, не знаю життя.

У цей складний час Вадим став мені майже ворогом: ледве вітався, ніколи не заходив, на мої спроби спілкування відповідав кривою посмішкою. Справи його в інституті йшли поганенько. Розмов про це він не любив, але гордість не дозволяла йому брехати. Він усе визнавав. Хвости з математики — так. З мови — також. Подумаєш, перескладу. А ні — теж не страшно. Одного разу він сказав:

— Нічого ви не розумієте, хоча й стара. Ах, вища освіта! А який толк? Ось у вас вища, а життя не знаєте...

Обоє посилалися на життя — і Анфіса, і він. Можливо, я й справді не знала життя? Мені було дуже гфко.

А Вадим ходив до інституту, п'яніючи від своєї відрази до нього. Все в інституті було йому огидне: і золоті пам'ятні дошки, що нагадували про тих, хто колись тут учився (подумаєш, наука!), і портрети вчених у коридорах (серед них був і той самий, із жовтими зубами, вищий математик, який читав першу лекцію і який з насолодою потім виставив йому дві двійки), і стіннівки, переповнені якимись плітками про порушників дисципліни, про відстаючих. Вадим сам був серед відстаючих, але відставав не через глупоту, а через гордість: цього ніхто не хотів розуміти. Опалювали інститут несамовито, не дивлячись на теплу погоду, і Вадим страждав од задухи. Лекції він загалом не слухав, відвідував їх через дві на третю, тільки б відчепились контролери. А контролерів кругом було достатньо: староста, комсорг, профорг, їх Вадим ненавидів, крім усього, і за те, що всі вони були дівчата. Особливо він не терпів профорга Люду Нікітіну з її молочною повнотою, бі-лявістю, золотими сережками в маленьких чистих вухах. Проводячи з ним виховну бесіду, вона червоніла малиновим плямистим рум'янцем і покусувала кінчик олівця біленькими стрункими зубами. Вадим був упевнений, що і бесіди, і перевиховання — брехні, а насправді вона просто в нього закохана. Вадим був красивий і знав, що красивий; це надавало його поведінці з жінками якогось важкуватого хамства. Правда, тепер він був далеко не такий красивий, як у дитинстві, коли мимо нього не можна було пройти, не оглянувшись на його чорні очі і чудову посмішку... Але він себе в дитинстві не пам'ятав і порівнювати не міг.

На одній лекції з теормеху (теоретичної механіки) поруч з Вадимом опинився мало знайомий йому товстий студент в окулярах, на прізвище Савельев, з дивним жіночим ім'ям Клавочка. У нього була неохайна гривка майже до самих окулярів, на жирних грудях сорочка з відірваними ґудзиками і в одному вусі — сережка. Він щось старанно малював у своєму зошиті. Вадим заглянув йому через плече: що він там малює? Виявилося, голих жінок. Вадим узагалі таких малюнків не любив, але ці здалися йому виконаними досить майстерно. Після лекцій вони вийшли разом. Вадим запитав:

— Ти що, художник?

І чекав у відповідь що-небудь на зразок відомого: "Так, від слова "худо". Але Клавочка сказав інше:

— Я ніхто.— І підморгнув круглим карим оком з-під тріснутого сКла.

— Ти жінками захоплюєшся?

— Нічим я не захоплююсь. Просто існую.

Це Вадиму сподобалося. Він також хотів би існувати, але в нього не виходило. Завжди виходило, що він комусь щось винен.

Так вони познайомилися. Полаяли професора теормеху і заодно сам предмет теормех, який невідомо для чого потрібен, тому що в житті такі абстракції не зустрічаються. Клавочка сказав, що взагалі науки не потрібні, а головне — мати інженерський нюх. Це також Вадиму сподобалося, виходило, що не такий уже він і поганий зі своєю недбалістю до наук, а нюх у нього був, він відчував його в грудях. Втім, він симпатіям погано піддавався (якщо людина йому подобалася, він насамперед підозрював її в корисливості). Він запитав у Савельєва, підпустивши шпильку.

— А чому тебе звуть Клавочкою, як жінку?

— Розумні батьки, інтелігенти в першому поколінні, шукали мені рідкісне, красиве ім'я і знайшли: Клавдій. Зробили послугу. Я спочатку переживав, хотів офіційно поміняти через газети: мовляв, такий-то Клавдій Савельєв міняє ім'я і прізвище на Геній Ганчірочкін. Але роздумав. Не варта справа заходу.

— Я взагалі ненавиджу гарні імена,— сказав Вадим, у якого теж було гарне ім'я, і весь жаль на матір у ньому сколихнувся, пішов колами.

Незабаром у Вадима з Клавочкою повелася дружба — не те щоб справжня дружба, а так, щось на зразок солідарності людей, від яких усі відцуралися. Споріднювала їх гостра відраза до математики і критичне ставлення до всього взагалі. Обидва зневажали інститут, науки, передовиків і кар'єристів, усіх і всяких вихователів і переви-хователів. Тільки виявлялося це в них по-різному: у Клавочки весело, а у Вадима трагічно. Клавочка блазнював, перекривляв професорів, виголошував довгі промови за комсомольських керівників, розвінчуючи лінощі і нехлюйство, кривлявся за спиною своїх вихователів (виховувати Клавочку вважалося найважчим громадським навантаженням), і все це безпечно, пурхаючи. Вадим так не міг. Він увесь закипав зсередини, коли його виховували. Головне, що він у чомусь їм усе-таки заздрив. Знову перед ним бовваніла завидна чиясь спільність, уміння увійти, влитися. Клавочка нікому не заздрив. Він був сибаритом. Він говорив:

— Я б хотів бути на коліщатках, і щоб завжди було з гори.

До кінця року обидва вони обросли хвостами. Десь попереду маячило відрахування. Клавочка не журився:

— Пам'ятаєш, як казав Ходжа Насреддін, коли за наказом шаха навчав віслюка читати? Щось та станеться: або шах здохне, або віслюк, або я сам. А до того часу...

А до того часу була молодість, була Москва із своїми колінчастими провулками, з прямими проспектами, із світлими вітринами, сповненими дорогими, недоступними речами. Були здорові ноги, вічне безгрошів'я, надії на щось невизначене, яке ось-ось прийде. Були вечірки у якихось малознайомих компаніях, де Клавочка, майстерно граючи на зубах, легкий на слово, незмінно був душею товариства. Були, нарешті, швидкі доторки до чужих ніжних пліч, поцілунки в колінчастих провулках, потім нечасті, завжди приголомшуючі зустрічі — крадучись, десь у нетрях комунальних квартир, за чиїмись дверима, за чиєюсь спиною, можливо, чоловіка. Жодної із цих жінок Вадим не кохав, але часом ходив цілий тиждень як п'яний від пережитої близькості.

Інститут остаточно відійшов, виродився. Десь там текло веселе і спільне студентське життя. Готувалися до екзаменів, писали шпаргалки, зубрили опір матеріалів і теормех, складали і перескладали, робили доповіді, співали в самодіяльному хорі... Цікавилися спортивними, шахматними рекордами... Скільки галасу було, коли один із студентів досяг першості країни із стрибків у воду! Студенти пишалися і раділи, хоча прекрасно знали, що чемпіон вважався ось уже четвертий рік на першому курсі і лише "заробляв очки". Всі це знали, але нікого це не турбувало, не брало за душу так, як Вадима. Здатність страждати через брехню він собі ставив як заслугу, як доблесть: значить, він був у чомусь вищим за інших, чуйнішим, совісливішим. Тільки чомусь ніхто, крім нього самого, цього не помічав...

Прийшла весна — із запахом листя, що розпускається, з гарячими долонями в колінчастих провулках... Звісно, ні Вадим, ні Клавочка весняної сесії не склали. Надії на те, що хто-небудь здохне — чи шах, чи осел, чи сам Насреддін,— не виправдалися, ніхто не здох, і Вадима з Клавочкою подали на відрахування. Клавочка, вірний собі, не сумував:

— Хто знає, може, це й на краще... Усе життя займатися справою, яка тобі не до душі... Це однаково що жити із жінкою, у якої тхне з рота.

— А яка справа тобі до душі? — запитав Вадим. Клавочка-подумав і відповів:

— По суті, я б хотів експлуатувати чужу працю. Оскільки за наших умов це неможливо, доведеться їхати на цілину.

От базікало! Клавочці було добре базікати: у нього не було матері. Старенький батько, відставний учитель, жив десь у провінції пенсіонером, він навряд чи й знав, де вчиться його синок. Інша справа — у Вадима. Від однієї думки, що доведеться про все розповісти матері, у нього зводило щелепи. Якнайшвидше, якнайгрубіше, аби все було закінчено! Він прийшов додому і сказав:

— Досить з мене, натанцювався я під твою дудку. Іду з інституту, їду на цілину.

Анфіса Максимівна так і прикипіла на місці. Не вірячи, дивилася на нього сірими світлими очима.

— Жартуєш, синку?

— Які там жарти! Ось уже й путівка в кишені.

Анфіса Максимівна сповзла із стільця на підлогу і намагалася обняти Вадимові ноги. Вона була огрядна і сміховинна. Вадим здригнувся від гострого жалю, але зразу ж його притлумив.

— Не ламай комедії. Досить я їх надивився.

Анфіса Максимівна лежала як непритомна, бліднучи, майже зелена. Вадим вибіг, постукав у двері до Ольги Іванівни:

— Ідіть до неї, грайте з нею ваші комедії, а з мене досить, награвся.

Ольга Іванівна, стривожена, підвелася, закутуючи хусткою гострі плечі.

— У чому річ, Вадиме?

— Іду з інституту, їду на цілинуч Мати лежить непритомна. Це ви її, ви навчили...

Вираз ненависті на його лиці був жахливим.

Коли Вадим поїхав на цілину, Анфіса Максимівна зразу погасла, осіла, обм'якла. І що найгірше: робота її більше не захоплювала. Лепечуть діти, а їй однаково.

Потроху виникла і укріпилася в ній думка: на пенсію, Наостанку пожити на волі. Хочеш — спи, хочеш — гуляй, хочеш — книжки читай.

— Я ж для своєї радості й хвилинки не прожила,— казала вона, обтрушуючи на собі одяг і недобре блискаючи очима.— Ось на пенсії поживу на своє задоволення.

Я її відмовляла:

— Ох, не робіть цього, Анфісо Максимівно! Без роботи ви жити не зможете. Я ось старша від вас на рік, до того ж інвалід. Цілком могла б піти на пенсію, а працюю...

— Не порівнюйте мене з собою. У вас життя гарне було.

— Це в мене гарне життя? Ну вже... Ви ж моє життя знаєте. Мало в мене було горя?

— Є горе і горе. У вас горе було важке, а благородне, без сорому. А горе від сорому старить, пригнічує. Горя від сорому ви не знали.

— Не заздріть мені, Анфісо Максимівно.

— Ви освіту одержали. Ось піду на пенсію, час буде, я теж освіту одержу.

Ну що з нею поробиш? Нехай іде на пенсію, може, і справді їй краще буде.

ЗО

Пішла Анфіса Максимівна на пенсію. Провели її урочисто, завідуюча навіть промову виголосила про скромних героїв праці. Виділили цінний подарунок — наручний годинничок під золото. Анфіса Максимівна плакала: жаль було дітей, жаль товаришок, навіть завідуючої і тієї було жаль, хоча, коли правду мовити, чіплялася вона і була надто пунктуальною.

Перші дні минули швидко. Більш за все її вражало, що не треба рано вставати, спи собі хоч до полудня. Пізній сон завжди уявлявся їй якимсь безчинством, на зразок крадіжки. Ну що ж, умовляла вона себе, заслужений відпочинок. Відпочивай. Роби що хочеш. |

Потім виявилося, що робити нема чого. Маленьке господарство на одну себе багато часу не займало: чай, та каша, та щі на три дні. Чайник маленький, каструлька маленька, наче діти куховарять у садочку. А закінчиш — чашки помиєш,— і ніби нудьга бере. Візьмеш книжку — нудно, все не про те. їй би про життя, а там про змагання. Радіо ввімкнеш — знову нудно, частівки приїлися, серйозна музика втомлює. Кіт підійде, вигне спину, почешеться. Все-таки жива душа.

— Ну що, коте? Залишилися ми з тобою самі. Муркоче кіт. М'який, а теж нудний.

— Гуляти,— сказав лікар.— Якомога більше гуляти.

Вона й гуляла. Старалася, ніби її найняли. Ходила до свого колишнього садочка, дивилася через паркан, як діти граються, і так їй жаль їх, так жаль, ніби своїх. Вихователька нова, молода, книжки читає, на дітей і не дивиться, а Мишко Пантюхов весь у калюжі замурзався, та ще й воду звідти п'є. Куди ж вона дивиться? Анфіса Максимівна як закричить:

— Мишко, зараз же від води!

Мишко послухав, упізнав її, за ним і інші. Кричать: "Анфіса Максимівна!" — підбігли до паркану, тягнуться. Вихователька книжку кинула і теж до паркану:

— Громадянко, звертатися до дітей на території забороняється.

Громадянка! Дожила, що у своєму рідному садочку стала громадянкою...

Більше вона в садочок не ходила. Тільки себе розвереджувати.

Дуже тужила вона за Вадимом. Він писав рідко і сухо, неласкаво. Про себе повідомляв мало: здоровий, працює, одержує непогані гроші. До якогось свята прислав переказ, не дуже великий, але все ж. Переказ без слів, лише гроші. Наплакалася від радості та від жалю. Жаль сина. Живе, бідний, десь у бараку, а навкруги вітри свищуть. Вона раз бачила картину про цілину, там усе були вітри, вітри і бараки, бараки... Найбільше вона боялася, щоб він там, на цілині, не оженився. Хто зна, яка трапиться — лінива або шахрайка. Привезе її сюди: "Мамо, познайомся, це моя дружина". Дружина хихотить, палець відставляє, роботою гребує... Анфіса Максимівна цілі спектаклі розігрувала, як ображає її невістка, не годує: "Ви, мамо, старенька, вам їсти не треба".

Завжди щедра, Анфіса Максимівна стала тепер скупенька, все боялася, що не вистачить пенсії. Полюбила солодке, з'їдала потихеньку, у себе в кімнаті, щоб не пригощати. Побачать — їсть, роздзвонить Капа на весь дім: "Громова на пенсії, а їсть тістечка. Звідки в неї такі гроші?" Почнуть перевіряти і — чого не буває? — заберуть пенсію. З Капою тепер сварки були тяжкі, страшні, на відпочинку ж. Капа дорікала їй через Вадима: "З'їла ти долю людини, ненаситна твоя утроба. Одного згубила, мало тобі, за іншого взялася". А з Ольгою Іванівною колишньої дружби не було. Зайдеш до неї поділитись, а вона книжку тиче, ніби

ліки які. У книзі, моя матінко, про інших написано, а ти мені таку дай, щоб про мене. Ні, правильно люди кажуть: замкнута вона, горда. А чим же гордитися? Що працює, не пішла на пенсію? Ні, голубко моя, старість — вона і є старість. Тримайся не тримайся — вона своє візьме. На рік раніше, на рік пізніше, а всім на пенсію.

Спала тепер Анфіса Максимівна погано, неміцно. Просинається серед ночі і все думає, думає. А у вухах у неї дзвенить, дзвенить.

Вадим жив на цілині уже другий рік, працював, і злився, і все ще хотів комусь щось довести, та не доводив, і виходило, що він найзвичайнісінь-кий хлопець, у чомусь навіть гірший за інших. Жили вони в бараку разом з Клавочкою Савельєвим. Клавочка на цілині швидко полиняв, заріс бородою, чуб у нього збився, жартики успіху не мали, і виходило, що він із усім своїм вільним розумом також найзвичайнісінький хлопець. Випинатися особливо не було й коли. Робота важка, зла. Вадим навчився водити грузовик, техніка була нікчемна, запчастин не вистачало. Гарячої пори спати не лягали — поїздка за поїздкою, день і ніч. Вітри дули в степу і сонце палило, а взимку бурани, сніг насувався суцільною бідою, нічого не було видно — ні житла, ні дороги.

Одного разу Вадим виїхав у буран, заблукав у степу, згубив напрямок, а тут і мотор затих і зупинилися вони з машиною намертво. Длубався-длубався — не виходить ніякого чорта. Вадим забився у куток кабіни, накутав на себе все ганчір'я, яке було в машині. Мороз наступав невмолимо, йому стало страшно. Згадалися розповіді про водіїв, які в степу замерзали. Один, кажуть, підліз під машину, підпер її домкратом, але невдало: машина рухнула, придавила йому руку. Бився-бився, кричав-кричав — так і замерз. Вранці знайшли його,— весь заледенілий, а рука до самої кістки обгризена,— намагався врятуватися, від'ївши собі руку, а кістки не здолав... Вадим завжди вихвалявся, що життя йому зовсім не дороге, а тут злякався, проклинав долю і плакав уголос.

Уранці його знайшли товариші, відвезли в лікарню. Виявилося, що відморожені пальці на ногах, та й усе. Однак довелося полежати. Лікар жалівся, що пацієнт лінивий, виздоровлювати не хоче.

Поки Вадим лежав у лікарні, закохалася в нього медсестра Женя — непоказна жіночка років тридцяти. Очі світло-сірі, волосся віночком, фігури ніякої. Догляд йому був від неї за першим класом точності: миття-гоління з одеколоном, шоколад, вітаміни. Вадим кохати себе і піклуватися про себе милостиво дозволяв, думав: багато їх таких ще буде. Беріг він себе подумки для чогось іншого, а для чого — і сам не знав. Для чогось вищого. Знічев'я почав читати книжки, теж Женя йому приносила. Читав неуважно, наперед вирішивши, що все там брехня, хіба що про шпіонів йому подобалося — там і не вимагається, щоб правда. Одного разу якось потрапила до нього книжка без початку, без кінця — і те, й інше відірване, ні авто-# ра, ні назви. Оця книжка йому сподобалася: якийсь злодій, каторжник, прийшов обікрасти єпископа, а той йому підсвічники подарував і таке інше... Дуже Вадим цією книжкою захопився, зубами скрипів, коли дійшов до останньої сторінки, а кінця й немає.

Провідували його товариші, хлопці з автогосподарства, поплескували по плечу, чомусь своєму раділи, реготали, говорили про запчастини, про заробітки — все це йому було нудне. Вважав він себе вищим таких дрібних інтересів. Лежав і слухав їхні розмови з таким виразом н^ обличчі, як у лорда Байрона. Як на гріх, хлопці того виразу не помічали. "Ну, бувай здоровий, швидше виписуйся, у нас там саме запарка". Прийшов якось його провідати Клавочка Савельев, змінений і чистий: чуб підстрижений, бороди немає, светр з оленями. Не блазнював, знічено сказав: "А я, брат, оженився". Вадим посміхнувся, на кому — не запитував, ясно, на кому той міг оженитися. Запитав лише, де жити збирається, виявилося — у дружини. "Ти з гуртожитку, не виписуйся,— сказав Вадим,— мало що може трапитися. Залиш за собою ліжко". Клавочка пообіцяв.

Відлежався Вадим — і знову на роботу. У кімнаті тепер жив він сам, ліжко Клавочки поки що пустувало. Женя приходила разів два на тиждень — попрати, позашивати, зготувати обід. Залишалася й на ніч, звичайно. Вранці йшла, чіпляючись за нього очима, як реп'яхами, очевидно, чекала, що скаже: "Розпишемось". Але ні, не на такого напала. А Клавочка ходив одружений, сумирний, тихий — куди що й ділося. Працював нормувальником. Дружина його виявилася господарською, злою. Ех, Клавочко, Клавочко, задешево ти себе віддав...

А Вадим жив наодинці із своєю голодною, не-влаштованою душею, все переглядаючи в ній, перетрушуючи, все намагаючись знайти, що там неправильно і де помилка. Головне, що нудно йому було із самим собою. Навіть розлюбив він свої улюблені думки про те, що всі брешуть... Ну то й що? Кудись його тягло, а куди — невідомо. Став він чомусь звертати увагу на те, що раніше презирливо називав явищами природи. Коли йшов уранці на роботу, дивився на небо, де гуляли рожеві босі хмарки, або на круглий великий степ, рівно розчесаний борознами оранки, або на граків, що кричали в земляних виямках, і щось у нього нило у душі, перевертало. Найдивніше, що став від подовгу думати про матір, і ця думка вже не душила його, як раніше, а зворушувала. Начебто він тужив за її сльозами, за її смиренням, за її гладеньким словом "синок".

Після того, як поїхав Вадим, а Анфіса стала понурою і відлюдкуватою, у мене якось послабшало відчуття комунальної сім'ї. Хоч як це дивно, причиною цьому був телевізор. Панька Зикова купила його у кредит, дуже пишалася покупкою і через гордість пускала дивитися всіх бажаючих. Тепер квартирні пожильці майже всі вечори просиджували перед екраном з однаково голубими обличчями, втупившись очима в миготливе, ледь рябе зображення. Навіть Капа Гущина, церковниця, не могла встояти проти спокуси. Анфіса ходила не кожного дня (в неї втомлювалися очі), а я по-старомодному любила проводити вечори за книжкою. "Відстаєте, Ольго Іванівно",— сказала мені одного разу Панька (після покупки телевізора вона стала більш компанійською і навіть начебто добрішою). Що вдієш? Я була для

телевізора, мабуть, надто стара. Зате чим старшою я ставала, тим ніжніше і ревніше любила свою роботу. Боялася, що прийдеться колись з нею розпрощатися — скасують, наприклад, посаду чи змусять піти на пенсію.

Яке це диво — робота з дітьми! Діти оточували мене, як жива, текуча вода. Вони весь час змінювалися — ішли одні, приходили інші, і в цьому була теж своя сумна чарівність... Страшно подумати, що було б, коли б у свій час я потрапила, скажімо, діловодом у якусь канцелярію. Та я б там померла...

Ішов час, і наші діти, вихованці Будинку дитини, ставали ситніші, гарно вбрані, кращі, розвинутіші. Я вже навчилася знаходити серед них обдарованих — просто з виразу очей. Знаю, що вчительці не належить розрізняти дітей, заводити серед них улюбленців. Та що поробиш, я мала улюбленців... Особливо любила я двох дівчаток: чорненьку і біленьку, Аню Ложкіну і Маню Вєткіну. Аня пряменька, височенька як на свої роки, з личком порцелянової смаглявості, з такими чорними очима, що в них навіть просвічував відтінок голубизни. "В Ані Ложкіної очі темно-чорні",— казали діти. Аня була музикальною, з прекрасним слухом, але соромлива до хворобливості. Коли я просила її заспівати, вона утикалася обличчям мені в живіт і туди виспівувала мотив правильним-правильним тоненьким голосом. Маня Вєткіна, навпаки, була дуже жвава, говірлива, і голос у неї був низький — хлопчачий бас. Крихітне тільце на тонких павучих ніжках, голова велика, світло-кучерява, величезні сірі очі, шахраювата посмішка... Маня могла говорити, не замовкаючи, протягом години, та так розумно, слушно, жваво, що всі дивувалися. Прочитану напередодні книжку могла повторити майже дослівно. Тільки лихо: не визнавала віршів, переказувала їх прозою... Коли мені вдавалося відірвати Аню Ложкіну від мого живота, вони з Манею Вєткіною співали дуетом — флейта-пікколо і віолончель..'.

Усе частіше до нас у Будинок приходили люди, які "бажали всиновити дитину. Яка-небудь бездітна пара, а то й одинока жінка, що

прагла материнства. Одного разу навіть приходив одинокий чоловік. Влаштовувались оглядини, майбутні батьки вибирали собі сина чи дочку. Яка, по суті, жорстока процедура! За правилами, діти не повинні були знати, що їх роздивляються, "вибирають". Але якимось чином вони завжди знали. Навіть обговорювали заздалегідь: кого виберуть? Бути вибраним вважалося великим успіхом. Діти знали, що вибирають охочіше красивих, міцних, кучерявих. Маня Вєткіна була впевнена, що її виберуть: "Кучеряві всім потрібні".— "А ноги?" — заперечували інші. Ноги в Мані й справді були затонкі...

На оглядинах у музикальному залі діти поводились скромно, тихше води, нижче трави, але всією поведінкою, очима, руками, спинами благали: "Вибери мене, вибери!" І вибирали кращих. І вели. Так одного разу вибрали Маню Вєткіну. День, коли її повели, був одним з найсумніших... хоча за неї я повинна була радіти. її удочерила жінка з тонким лицем, з такими ж, як у Мані, сірими очима, вона недавно втратила дочку. Йдучи, Маня Вєткіна вже називала її мамою...

Одного разу я прийшла з роботи і побачила, що біля дверей стоїть Ада Юхимівна з ключем у руках і вигляд у неї заклопотаний.

— Здрастуйте, Ольго Іванівно. Добре, що ви прийшли. Намагаюся відімкнути — не виходить. Ви знаєте, я не в ладах з технікою. Дзвоню-дзво-ню — ніякого результату.

— А там хто-небудь є?

— Анфіса Максимівна. Коли я йшла, вона була вдома. Спробуйте своїм кл^очем.

Я спробувала — двері виявилися зачиненими на ланцюжок. Подзвонила раз, другий, третій — ніхто не йшов.

Ада була бліда, я теж стривожилася.

— Щось сталося,— сказала вона.— У мене таке передчуття.

— Спить? — припустила я.

— Ні, так не сплять, а особливо вона, в неї поганий сон, усе жаліється.

— Покличемо двірника?

Двірника на місці не було, тільки одна сокира. Ми стояли на подвір'ї. Будинок ремонтували, він

був увесь у риштуваннях. Вікно у кімнаті Громових було розчахнуте.

— Я залізу у вікно і зсередини вам відчиню,— сказала Ада.

— Як же ви залізете? Третій поверх...

— А по риштуванню; по риштуванню... Жваво, як мавпочка, Ада почала видиратися

вгору. її спідничка розвівалася дзвоном. Знизу кричали хлопчики: "Дивіться, бабуся лізе!" Все це було як у поганому сні. Добравшись до третього поверху, Ада помахала мені ручкою і зникла у віконному отворі. Я піднялася сходами — ліфт знову не працював. Я подзвонила — ніхто не відгукнувся. Раптом — шум якийсь у коридорі. Бігла Ада, кричала Ада:

— Який жах! Вона померла, померла!

— Упустіть мене.

Ада, кричачи, не могла розібратись з ланцюжком:

— Який кошмар! А тут ще ланцюжок... Нарешті вона мене впустила. Ми кинулися в

Анфісину кімнату. Вона лежала на підлозі ниць, ноги були незграбно вивернуті, носками всередину. Я спробувала її повернути догори — важка, гладка, вона була мені надсилу. Мені здалося, що вона дихає, жива.

— Адо, дзвоніть швидше в невідкладну допомогу!

— Дзвоню, дзвоню.

Ада кричала по телефону:

— Ви розумієте, людина помирає! Облиште ваші подробиці!

А я все намагалася перевернути Анфісу, ніби від цього залежало її життя. Якось мені вдалося повернути її на бік, але вона зразу ж завалилася ниць. У горлі в неї щось булькало: жива.

Приїхала невідкладна допомога. "Інсульт",— сказав лікар. Анфісу поклали на носилки, винесли, повезли. Я побігла, щоб надіслати телеграму Вади-мові.

Уся квартира притихла. Увечері до мене прийшла Капа:

— Ольго Іванівно, я в Анфіси в кімнаті прибрала. Я по-християнському. Теж була людина.

— Не кажіть "була", Капітоліно Василівно, адже вона ще жива.

— Жива, а помре обов'язково. Перст божий. Роздувало її як на дріжджах. Питаю: і куди ото ти гладшаєш? Ображається. Ось і вийшло по-моєму.

Капа була сувора, але вражена, і цим прихиляла до себе. Я її пригостила чаєм. Вона не відмовлялася, випила. До чаю нічого не було.

— Тебе, Ольго Іванівно, удар не зачепить, ти солодкого не любиш, тому й худа. Мене цілком може зачепити через мою огрядність. Для ока воно гарно, а для удару погано.

Після чаю вона сказала:

— Ольго Іванівно, дозволь у тебе посидіти увечері. Моя кімната поруч з Анфісиною, боюсь чогось. Смерті своєї боюся.

— Будь ласка, сидіть, я дуже рада.

Капа просиділа в мене вечір і говорила, говорила... Жалкувала за Анфісою, картала себе:

— Гріх на моїй душі. Спокушала я її, покійницю. Мені б помовчати, а я сперечалася. Ніби диявол мене за язик тягне.

Вона затято називала хвору покійницею, а я перестала їй заперечувати. Там, десь далеко, Анфіса лежала непритомна, мовчки, недосяжна для нашого розуміння. Темрява, що розділяла її і нас, була така густа, що мало чим відрізнялася від смерті...

За цей вечір Кагіа розповіла мені все своє життя. Народилася вона в селі поблизу Сергіївського Посаду, тепер Загорськ. Змалечку любила до церкви ходити. У Тройці-Сергія дуже гарні собори, один кращий за іншого, як у раю. Маківки голубі, зірочки золоті, а вже всередині... Довго змальовувала вона церковну службу, намагалася пробитися крізь свою

зашкарублу мову, щоб я все це побачила: і жовтенькі вогники свічок, і синій дим від кадила, летючий, і спів ангельський. Досадувала сама на себе, що не так у неї виходить, зітхала і все повторювала з молитовним зітханням:

— Замилування, райський крин.

Потім почала про себе розповідати, про своє життя:

— Заміж пішла не по своїй волі. Віддали мене рано, за старого. Поганий був, колючий, волосся з вух стирчить. Вимагав, щоб любила, а я молода була, не знала, як це люблять. Народився, однак, у мене хлопчик, викапаний херувим, ну як на іконах малюють. Я, дивлячись на нього, радію, я на нього милуюся, просто молюся, а гріх на людське молитися. Ось і покарав мене господь. Третій рік ішов Миколці, і помер. Скарлатина задушила. Я його ношу, я його ношу. Благаю, щоб жив. А він очка розкрив, обхопив мене за шию, притиснувся, плакнув один раз і кінчився.

Капа помовчала, відкашлялася і продовжила іншим голосом:

— Ну ось. Дітей у. мене більше не було. Чоловік помер скоро після Миколки. Поховала старого, а мене вже за іншого сватають. Хоча й не старий, а дуже негарний. Собою нічого, крупний— як мовиться, об дорогу не вб'єш,— але косоротий. Щока у нього порубана шабельним ударом, і все він начебто шкіриться. Це вже після громадянської було. Почалося у всіх нове життя, а для мене все старе. Село наше бідне, найбідніше. У батька з матір'ю дітей купа, самі роти, пити-їсти кожен просить. Куди подінешся? Вийшла за косоротого. Потім притерпілася, виявилося, що чоловік нічого, не першого сорту, але все ж чоловік. Звикла. Не п'є, не курить, за спідницями не ганяється — чоловік як чоловік, бувають і гірші. Убили його під час колективізації, він колгоспи насаджував, а в нього з-за темного рогу куркульня пальнула. Голосила я тоді, нічого не скажеш. Голосить же я гарно вмію, на все село перша

артистка. Потім мені тітка Анісья каже: "Капо, хочеш, мовляв, у Москву?" А я тоді нічого не розуміла, дурепа. Трамвая в лице не бачила. Кажу: "Хочу". Відвезла вона мене в Москву і влаштувала служницею, по-теперішньому — домробітницею. А служницею, звісно, як — ні честі, ні поганої слави. Все б нічого, живу, тільки полюбила одного страшною любов'ю. А він одружений. Гріх любити одруженого, а я любила, не дивлячись на гріх. Така це була любов, що, якби в книжці її змалювати, ніхто не повірить. Люблю, а живу служницею. Думаю, соромитись буде він мене, і пішла на фабрику. Дали мені гуртожиток. Подруги мене жаліють через мою любов, занавіскою відгородили і не заперечують, коли одружений ходить до мене ночувати. Кілька років я в гріху прожила, як свиня в гною. Тільки одного разу приходить у гуртожиток цього, одруженого, жінка — і мені в коси. Побилися ми з нею до скандалу, до коменданта. З гуртожитку виперли. Куди подінешся? Знову в служниці. Дівчинку нянчила, дуже її любила, а одружений з того часу відчепився. Виростила дівчинку, в школу їй іти, і кажуть мені господарі: "Бувай здорова, більше ти нам не потрібна". Як же це? Доглядаладоглядала — і не потрібна? Ось коли поплакати довелося. Уся відсиріла... Однак влаштувалась нічним сторожем. Кімнату дали, цю саму, де тепер живу. Гарна робота в сторожа, багато часу для душі лишається. Сторожуй собі, тільки не спи. Сиджу, кожух великий, теплий, і зірочки на небі рахую. Почала я ночами про бога думати, ночами зручніше думати, ніж удень. Мабуть, думаю, за гріхи мої бог від мене відвернувся. Та брехня, горять-миготять зірочки,— бог, він ласкавий, усім батько. Прийшла я до батюшки порадитися. Він каже: "Бог все прощає, будь-які гріхи, тільки молись". Почала молитися, до церкви ходити. Тепер, коли на пенсії живу, жодної служби, можна сказати, не пропускаю. Слава богу, дала мені Радянська влада пенсію. Я проти Радянської влади нічого не маю, турбується вона про простих людей. Тільки думаю: навіщо вони церкви позакривали? У селі в нас був храм, тепер склад. Велика радість людині від церкви, краса велика... Я за Анфісу молитися буду, дуже я грішна перед нею. Господь усе прощає, тільки молись. Я за Анфісу свічку поставлю за п'ятдесят копійок, не пошкодую. Капа замовкла, знову відкашлялася і запитала:

— А що, Ольго Іванівно, якби я у вас ночувати залишилася? Дуже я себе розвередила, страшно одній ночувати, покійники прийдуть.

— Будь ласка, Капітоліно Василівно. Лягайте на ліжку, а я на підлозі ляжу.

— Та чи я допущу, щоб хазяйка — та на підлозі? У мене розкладачка є, слава богу, не старцюю.

Капа принесла розкладачку, ми постелились, лягли. Кімната моя вузенька, розкладачку довелося поставити майже впритул до ліжка. Капа довго крутилася із скрипом і дзвенінням, потім сказала:

— Життя — це страм. Я не відповіла.

— Ольго Іванівно, ти спиш?

— Ні, не сплю.

— А по-твоєму, бога немає?

— Думаю, що ні.

— А як же спадаюча?

— Яка спадаюча?

— А лампа. Слухай, що зі мною було. Хотіла я свічку Миколі-угоднику поставити, велику, за карбованець. І раптом охопила мене скнарість, вибрала іншу — за п'ятдесят копійок. Поставила, думаю: "Угоднику байдуже, а я жінка бідна". І що ж ти думаєш? Того ж дня увечері сиджу плету панчоху, а лампа над моєю головою як розірветься га як упаде, а скалка від абажура так на мене і впала. Бог же бачить, що пошкодувала

я грошей на свічку, от мене і покарав. А абажур, він не карбованець — він цілих два п'ятдесятІсоштує. А ти кажеш: бога немає.

— Спіть, Капітоліно Василівно, нічого я не кажу. Спіть спокійно.

Вона ще покрутилася і затихла, заснула. А я не спала до ранку.

33

Вадим приїхав через кілька днів зчорнілий, з якимсь усохлим лицем — і відразу в лікарню. Анфіса його не впізнала. Лежала вона в палаті на десять чоловік. Голова поголена, погляд безтямний. Навколо стогнали, хрипіли, жалілися інші хворі. Анфіса лежала мовчки, з тьмяними очима.

Вадим цілими днями був у лікарні, всіх лікарів підняв на ноги." Лікарі відповідали: ну що ми можемо? Тяжкий інсульт, весь правий бік паралізовано, мовні центри також.

— Вона одужає? Буде ходити? — питав Вадим у лікарів, як у недбайливих слуг.

Йому відповідали невизначено, швидше заперечливо:

— Поки що невідомо. Ураження глибокі, але, можливо, поступово деякі функції відновляться. Організм в основі своїй здоровий... Серце працює непогано.

Незабаром у лікарні звикли до його присутності. Він приїздив кожного дня, ставив квіти в узголів'я Анфіси Максимівни і сідав поряд на хисткий стілець. Сидів він так годинами, стиснувши на колінах великі смагляві руки. На зап'ястку лівої йшов годинник, стрілки рухалися швидко, але він не помічав, як минав час. Він дивився на обличчя, спотворене хворобою. Одне око було розплющене, але безтямне, друге примружене і наче підморгувало.

— Мамо,— кликав він її час від часу,— мамо, ти мене чуєш?

Мати дивилася на нього насмішливо, ніби говорячи: "Ага! Досяг свого?"

Коли приносили їжу, Вадим брався за ложечку і намагався годувати хвору. Невідомо, чи ковтала вона, чи ні; інколи в горлі у неї булькало і щось на зразок ковтальної судоми проходило по шиї. Рідина виливалася з нечутливих губів, бруднила наволочку. Вадим піднімав важку щетинисту голову, підсовував під неї рушника, знову підносив ложку до свинцевих губів.

У догляд за матір'ю він кинувся відчайдушно-запекло і нестямно. Він не лише годував і мив її, він виконував і інші процедури, від яких чоловіки звичайно ухиляються, залишаючи жінкам усе брудне, відворотне. Вадим ні від чого не ухилявся, все робив з непроникним, гнівним, темним лицем.

Коли Анфісі Максимівні стало гірше, він добився дозволу залишатися в палаті на ніч. Жінки, які здоровіші, ремствували: "Навіщо в палаті чоловік?" Паралізованим було однаково. Вадим сидів як ідол, слухняно відвертався, коли пропонували йому відвернутися, але якось дивувався, що це може бути важливим. Найважче йому було, коли він вчував чийсь шепіт: "Оце-то син! Кожній матері такого б сина!" Тоді він стогнав потиху. З лікарями був непокірливий і вимогливий, дратував їх іронічними зауваженнями, не приховуючи, що вважає їх ледарями, неуками, які даремно жеруть свій хліб. Лікарі відповідали йому дружною неприязню.

— Зрозумійте, ми не боги,— сказав йому молодий ординатор з рожевим благополучним обличчям.— Ми робимо все можливе, запевняю вас, але випадок практично інкурабельний. Додайте вік, огрядність... Кожне життя має межу.

Вадим ледь його не прибив. Він боровся за матір, він знати не хотів ні про які межі. Він хотів, щоб вона жила, щоб ще хоча б раз сказала йому "синок".

Будучи в лікарні дні і ночі, він уривками їв у сусідній забігайлівці, а спав тут же, в палаті, на скрипучому стільці, куняв і весь час прокидався. Очі в нього запали, ніс обвело різкою лінією, навіть горбинка якась прорізалась хижо, щось страшнувате з'явилося в погляді.

Інших відвідувачів він до матері не підпускав: "Нічого вам тут робити". Так він випровадив Капу, що з'явилася було з пляшечкою свяченої води, і Аду Юхимівну, яка прийшла з коробкою шоколадних цукерок. Коробкою він з презирством знехтував: "Ех ви..." Виняток зробив для Ольги Іванівни, яку інколи допускав постояти на порозі палати, казав: "Надивилися? Задоволені?" — і також гнав.

34

Одного разу я вирішила порозумітися з Вадимом. Я підстерегла його в коридорі. Він ніс судно, і обличчя в нього було гнівне, доросле, незнайоме, так що я підсвідомо звернулася до нього на "ви".

— Вадиме, зачекайте, поговоріть зі мною. Чому ви не допускаєте мене до Анфіси Максимівни?

Він просто заклекотів:

— Тому що вам це не потрібно. Вам же на неї наплювати.

— Не буду вам заперечувати, ви самі знаєте, що це неправда. Зрозумійте, не можна так відмежовуватись від людей. Я вас безмірно поважаю за все, що ви для неї робите...

— Начхати мені на вашу безмірну повагу. Коли я що і роблю, то не для вашої поваги.

— Дайте мені можливість хоча б чимось вам допомогти...

— Навіщо це? Чому ви сюди ходите?

— Дивна ви людина. Ходжу тому, що люблю її, жалію її, хочу допомогти.

— Все це неправда.

Я здригнулася, вперше почувши це доросле "неправда" замість дитячого "брехня".

— Я кажу правду. Мені жаль її і жаль вас. У вае такий жах усередині.

— Все це неправда,— несамовито повторив Вадим.— Ось ви кажете: жалієте її. А погодитесь ви, як я, чергувати тут цілу добу? Все за нею прибирати, виносити, як я виношу? Якщо згодні — гаразд, я також згоден: залишайтеся тут замість мене.

Він зареготав, нянька, що витирала підлогу, подивилася на нього з жахом.

— Я цього не можу. У мене робота.

— Отож! Робота! Значить, усе брешете про любов і жалість. Коли людина любить, жаліє, їй на все наплювати: на роботу, на дім, на рідних, знайомих. Адже ви свою роботу для неї не кинете? Ні. Значить, і говорити немає про що.

Повернувся, пішов у палату.

35

Вночі він знову куняв на стільці біля ліжка Анфіси Максимівни. Мати лежала перед ним як гора. Ця гора важко дихала. З'явився батько, Федір, брав його на руки, пестив, підкидав. На руках у батька світилися руді волосинки. Вадим полум'яно любив ці волосинки, ці руки. Між матір'ю і батьком щось стояло, і він це щось розривав, руйнував. Чувся тріск, щось розпадалося, він майже падав із стільця, опам'ятовувався, знову наслухав дихання матері — хрипке, ламке на кожному подиху. І знову: руки батька, руки батька...

Місяців за два Анфісі Максимівні стало краще. Вона розплющила обоє очей, зникло іронічне при-мруження. Почала ковтати, їсти. Вадим був щасливий. Він піднімав її, саджав, обкладав подушками. Вона була бліда, худа, не схожа на себе з цією голеною головою, що заростала сивою короткою щетинкою, але очі були вже осмислені, змочені розумною сльозою. Одна рука все ще була нерухома, але друга — худа, поколена — піднімалася до голови, хотіла поправити волосся, але його не було, і очі дивувалися. Вона намагалася навіть говорити, але мовлення не виходило. На губах лопалися якісь звуки, що затиналися, розмивалися: ті-ті-ті або кара-кара-кара... Вона напевно хотіла йому щось сказати, Вадим майже втрачав витримку, бажаючи зрозуміти, наближав вухо до її губів, благав: "Мамо, говори, говори",— але виходило те ж саме: кара-ті-ті-кара чи, навпаки: ті-ті-кара-кара-кара, і так без кінця...

Коли лікарі зрозуміли, що стан хворої стабілізувався і чекати більше нічого, її вирішили ви-писати. Головлікар сам розмовляв з Вадим ом:

— Звичайно, ви людина молода, ми розуміємо, що вам важко взяти на себе такий клопіт. Але зрозумійте і нас, ми не можемо тримати у себе хроніків. У нас кожне ліжко на обліку, самі бачите — лежать у коридорах. Ви де працюєте?

— Зараз ніде. Працював на цілині.

— Ви можете клопотатися, щоб її взяли в будинок хроніків. Вам як цілиннику підуть назустріч. Візьміть необхідні довідки...

— Ні вже, спасибі. Милості мені не треба. Я свою матір якось сам прохарчую.

— Як знаєте,— сказав головний лікар. Ця молода людина викликала в ньому якусь ворожу повагу.— У вівторок ми її виписуємо.

У вівторок Вадим привіз Анфісу Максимівну додому. Вона раділа, як дитя, лопотіла своє "кара-ті-ті-кара", а Вадим дивився на неї похмуро і ласкаво, підтикував ковдру, підносив їй до вуха будильник, говорив "тік-так".

Повернення Анфіси Максимівни обговорювали квартирою і так і сяк. Знову на кухні кипіли гарячі пересуди.

— Він людина молода,— сказала Капа,— оженитися захоче, а куди жінку привести? У кімнаті тіло лежаче.

— Як можна так міркувати? — цвірінькала Ада Юхимівна.— А коли б таке з вами сталося, що б ви сказали?

— Я те б і сказала: бог прибив — і лежи. Як чужий вік заїдати, то краще помру по-хорошому. Смерть одна — що в лікарні, що вдома.

Панька, яка звичайно в таких випадках мовчала, несподівано висловила свою думку:

— Усім помирати. Мені помирати. Тобі помирати.

Незрозуміло, що б це означало, але здається, вона була згодна з Капою.

— Навіщо ви її звинувачуєте? — сказала Ольга Іванівна.— Вона хвора людина, її привезли, і все.

— Хвора-то хвора, а все ж розуміти треба,— сказала Панька.

36

Я накупила сяких-таких гостинців — яблука, шоколад, печиво — і постукала до Громових.

— Увійдіть,— сказав Вадим.

Анфіса Максимівна лежала на широкій, святково прибраній постелі. Здавалося, що жіночі руки готували цю постіль. Вистрочений підодіяльник, пишні, високо підбиті подушки, гарна атласна ковдра. На подушках — бліде, худе обличчя, дивно змінене їжаком сивого волосся. Анфіса, завжди така жіночна, у цьому вигляді була схожа на старого діда. У глибині обличчя ніби плавали сірі очі, які стали величезними. Вона мене впізнала, пожвавилась, заговорила гаряче і швидко:

— Кара-ті-ті-кара! Ті-ті-кара-кара-кара. Кара-ті-ті-кара!

У цьому потоці звуків була якась безумна виразність, швидкість, ритм.

— Змістовна промова,— сказав Вадим. Він сидів біля столу, повернувшись до нас половиною спини.

Анфіса Максимівна глянула на нього з обуренням ("Боже мій, вона ж усе розуміє!" — подумала я) і знову заговорила тими ж звуками, але в іншому порядку, іншим тоном:

— Кара-кара-ті-ті-кара! Ті-ті-кара-кара-кара-кара!

Здавалось, вона говорить цілком осмислено, але чужою мовою... Я поклала гостинці на стілець біля ліжка (він був вишукано засланий білою серветкою). Вона закивала мені і знову заговорила по-своєму. Цього разу все було зрозуміло: вона дякувала мені...

— Ну, досить,— сказав Вадим і підійшов до постелі.— Подивилися, і досить. Нам пора спати. Правда, мамо?

Він погладив її по сивій щетинистій голові. Вона благально, ніжно і косо глянула на нього знизу вгору. Я пішла.

37

Минали дні, тижні, місяці. Стан Анфіси Максимівни був той же. Вадим, як і раніше, за нею доглядав. Його дратувала, вибивала з колії велика кількість прання. Тільки він усе перемінить, вимиє, покладе чисте — знову те ж саме.

Цілими днями він прав і кип'ятив простирадла.

На кухні постійно можна було бачити його похмуру постать, зігнуту над ночвами. Будь-яку допомогу він не приймав.

— Дай виперу, для мене справа звична,— пропонувала Капа.

— Не треба,— відповідав Вадим.

Білизну він розвішував тут же на кухні, для чого протягнув над плитою ряди рибальської волосіні, і навіть грізна Панька не сміла йому нічого сказати. Готував він теж сам, невміло і гордо, не терпів, щоб йому давали поради. Зваривши обід, ішов годувати з ложечки Анфісу Максимівну. Він годував її, як сердита нянька набридлу їй дитину:

— Гам-гам, відкрий рота. Відкрий, тобі кажуть. Гам-гам, не лінуйся.

Потім" абияк обідав сам, їв захололе, несмачне, без інтересу. Мив посуд і знову прав.

Він втягся в таке життя, він уже забув, що буває й інше. Гроші в нього поки що були, ті, що заробив на цілині, а в майбутнє він не заглядав. Як казав Клавочка: або шах...

Інколи він сердився на матір, сварився з нею — це коли йому здавалося, що вона так говорить навмисне. Учив її розмовляти.

— Ну, мати, досить байдикувати, давай повчимося. Відкрий рота, кажи ."а". Розумієш? "А-а".

— Кара-ті-ті-кара,— відповідала Анфіса Максимівна.

— Покинь ти свою тітікару,— сердився Вадим.— Кажи "а".

Вона дуже старалася, трясла головою, але нічого не виходило.

— Нерозумна! Я ж для тебе стараюся. Ось навчишся говорити — все зможеш сказати, все попросити. Захочеш чаю — попросиш чаю. Іншого захочеш — також. А зараз ти як тварина безсловесна. Будеш учитися, га?

Ні, нічого не виходило. Вадим ходив навіть на консультацію до логопеда, але той нічого путнього не порадив, говорив про загальмованість, про нервові центри, про лікування тих, хто заїкається, гіпнозом, запитав, скільки пацієнтці років, а коли дізнався — замовк і припинив поради.

Вадим вирішив навчати матір уже не мовленню, а грамоті. Купив розрізну азбуку.

— Дивись, це буква "а". А ось "м". Ось я склав "мама". Розумієш? "Мама" — це ти.

Він тицяв їй у груди пальцем. Вона белькотала, кивала і також тицяла в груди пальцем здорової руки.

— Молодець! Усе зрозуміла. Тепер сама склади — "мама".

Він брав її руку в свою, спрямовував холодні, в'ялі пальці, складав їх докупи...

— Ну, ну!

Нічого не виходило. І чим більше старався Вадим, тим гірше. Анфіса Максимівна кивала, погоджувалася, все розуміла, але слова з літер у неї не складалися. Він сердився, а вона плакала. Обличчя у неї при цьому не зморщувалося, не змінювалось, лише очі ставали страдницькими і з них текли великі прозорі сльози. Цей беззвучний плач завжди потрясав Вадима.

— Ну ось, ти знову береш мене за горло! Ну навіщо ти мене мучиш? Я ж для тебе стараюся, пеньок ти нещасний! Ну хочеш, я й сам з тобою заплачу? Дивись, до чого ти мене доводиш!

І він плакав сам гавкаючим плачем, давлячись і захлинаючись.

Коли стало зрозуміло, що з читанням не виходить нічого, Вадим закинув літери, але не відступив. Йому треба було, необхідно пробити стіну, що відділяла його від матері, увійти з нею в спілкування. Навіщо йому це потрібно було, він сам не знав, але дуже, смертельно потрібно. Він взявся за кольорові олівці. Малював їй, як дитині.

— Оце сонце. Воно червоне. А це листок. Він зелений. Зрозуміла? Тепер візьми червоний олівець. Не зелений, а червоний. Червоного кольору не знаєш! Говорять же тобі рідною мовою: червоний! Ось і добре. Молодець.

Похвала Вадимова була для матері щастям. Вона розквітала.

Він возився з нею терпляче, як дресирувальник, і за три місяці навчив її розрізняти і брати в руку червоний олівець, зелений, синій...

А потім у Вадима закінчилися гроші. Треба було влаштовуватись на роботу. Шофером він бути не захотів, хоча й гарно платять. Життя шофера — в роз'їздах, а йому треба було бути ближче до дому. За протекцією двірника він влаштувався в будці на найближчому розі чистити черевики і продавати шнурки.

Будка була скляна, Вадим сидів у ній як експонат. Через кожні дві-три години він зачиняв її і йшов додому; там він годував матір, змінював Тій простирадла і знову йшов на ріг. Робота була йому ненависна. Продаючи покупцям шнурки, він мружився, кривлявся, навмисне старався вибрати пару найгіршу, потерту; просили в нього чорні — давав коричневі, ніби помиляючись. Черевики, втім, чистив на совість, хизуючись ковзкими рухами потертої бархатки. Від чайових відмовлявся з обуренням, одного разу кинув гривеника на клієнта, той образився, привів міліціонера. Міліціонер вислухав обидві сторони і вирішив на користь Вадима:

— Це не він, а це ви, громадянине, радянську людину гривеником образили. Дали б у крайньому випадку п'ятдесят копійок...

А потім на Вадима подали заяву. Якісь пенсіонери жалілися, що його часто немає на місці: хочеш почистити взуття — і не можеш. Прийшлося працювати строго за годинами, бігати додому тільки в обідню перерву. І ні в які пояснення він з цього приводу не вдавався.

Одного разу чистив Вадим чиїсь черевики, солідні, чорні, з рантом, випадково підняв очі і побачив, що перед ним сидить, поставивши ногу на ослін, не хто інший, як його колишній декан Сергій Петрович Наволочкін. Вадим ледве не помер від приниження. Сергій Петрович його, як не дивно, пам'ятав:

— А, Громові Ось як довелося зустрітися. Вадим мовчав, старанно поліруючи черевик.

— Ну що ж, справа хороша. Ви, пам'ятається, математики не любили. Знайшли собі справу без математики, га?

Великі брови декана, як і раніше, войовничо загиналися до самих очей. Знизу, в ракурсі, обличчя видавалося зловтішним.

— Навіщо знущаєтеся? — сказав Вадим.

— Що ви, я й не думав знущатися. Як здоров'я вашої матінки?

— Вона хвора,— коротко відказав Вадим.

— Надіюсь, нічого небезпечного? Вадим покрутив головою.

— Ну, вітайте вашу матінку, вітайте. Скажіть їй, що Люся, її вихованка, уже в школу ходить, у другий клас.

Вадим уже закінчив з черевиками. Сергій Петрович підвівся, заплатив йому за роботу до копійки, поправив кашне, доторкнувся до капелюха:

— Ну, бувайте здорові. Якщо нова робота вам не до душі і надумаєте знову в інститут — заходьте, поговоримо. Тільки цього разу без коників. Га?

Вадим кивнув. Інститут, навчання — все це було наче на іншій планеті.

38

Я прала на кухні і почула якісь звуки з кімнати Громових. Хтось стогнав, плакав, майже вив. Я тггукнула в двері:

— Анфісо Максимівно, це я. Можна до вас?

Звуки посилились. Я штовхнула двері — зачинені. Я пошукала ключа скрізь, де звичайно кладуть ключі,— немає. Звуки ставали глухішими, хриплими, потім затихли. Чи жива?

Я кинулась до двірника, благаючи виламати двері:

— Розумієте, там хвора, зачинена одна, можливо, померла...

— Не маю права ламати приватне приміщення. Не дозволено конституцією.

— Облиште конституцію, там же хвора, її треба рятувати.

— А син де? На роботі? Так це ж близько. Побіжіть по сина.

Я побігла до Вадимового кіоска. Його там не було. "На базу поїхав",— сказав міліціонер. А Анфіса, можливо, помирала...

Я приплелася знову до двірника:

— Сина немає. Якщо ви зараз же не виламаєте двері, ви будете відповідати за статтею сто сорок шостою.

Що це була за стаття, я навіть уявлення не мала. Але допомогло. Він пішов ламати двері, досадуючи, що його відірвали від діла.

Двері розчахнулися з тріском. Анфіса Максимівна лежала непритомна, звісивши голову. Я не одразу зрозуміла, що вона прив'язана.

— Звір,— сказала Капа, яка була сама цікавість.— Прив'язав матір, як козу на випасі.

Анфіса була жива, але глибоко непритомна. Око тьмяно світилося крізь маленьку щілину. Лікар зробив укол, вивів її із стану непритомності. Вона хрипко дихала і дивилася безтямно. Що з нею було? Чого вона злякалася? Із жахом вона дивилася у вікно. Там було щось, було... Я сиділа біля її ліжка. Час ішов, за вікнами ставало темніше, вона заснула.

Увечері прийшов Вадим. Побачивши, що двері виламані, а я сиджу біля ліжка, він розлютився. Він насувався на мене з опущеною головою, з низькими, важкими кулаками:

— За яким правом? Я цього так не залишу! Ви за це відповісте!

Я не злякалася. Я взагалі не боюся стихійних лих: грози, бомбування, розгніваних чоловіків.

— Це ви не маєте права замикати її, прив'язувати, як тварину. І чому? Лише тому, що не хочете ні від кого допомоги?

— Замовкніть! — крикнув Вадим.— Багато ви розумієте, гидка жінко!

Я спокійно пішла до себе в кімнату. Важкі кроки наблизилися до моїх дверей. Вадим прочинив їх і крикнув:

— Забороняю вам туди ходити! Чуєте ви, інтелігентко?

— А ви дурень,— сказала я. Теж розумна...

З того дня Вадим перестав зі мною вітатися. Зламані двері відремонтували, поставили новий замок. Ідучи, Вадим, як і раніше, замикав двері, але

Капа підгледіла, куди він ховає ключа. Інколи, поки він був відсутній, я по-злодійському проникала в кімнату. Анфіса Максимівна лежала непри-в'язана, тиха, стара, відросле волосся плоско прилипало до подушки. Час від часу вона починала бурмотіти "кара-ті-ті-кара", але без колишнього пожвавлення. До гостинців була байдужа. В очах у неї був страх, вона із жахом дивилася у вікно, простягала туди руку, ніби звідти, саме з вікна, чекала неминучої біди. Посидівши, я виходила навшпиньках. Вона проводжала мене очима. Я знову замикала двері.

Найгірше, що Вадим декілька разів приходив п'яний. Через двері чути було дикі звуки, Вадим пересував меблі, реготав. Інколи він плакав гавкаючим, собачим голосом. Одного разу він привів до себе жінку...

Чи може бути межа людським мукам? Я розуміла, що Анфіса Максимівна помирає, але вже не бажала їй життя, думала: хоч би швидше. Усі ми так думаємо, коли помирає тяжкий хворий, що змучив і себе, і інших. Ми виправдовуєм себе тим, що бажаємо кінця його мук. Це неправда, насправді ми бажаємо кінця своїх мук.

І ось одного ранку Вадим прийшов на кухню і сказав, ні на кого не дивлячись:

— Мати померла.

Двері були незачинені, прийшли всі. Анфіса Максимівна лежала плоско і тяжко, не відпочиваючи, а ніби трудячись на своєму смертному ложі. Лице її було зеленувате і строге, осуджуюче.

— Слава богу, відмучилася,— сказала Капа.— Упокій, господи, душу новопреставленої раби...

— Усі там будемо,— буркнула Панька. Ада плакала курячим, квокчучим голосом.

Капа помила, прибрала покійницю. Ми поклали тіло на стіл.

— Шкіра та кістки, а важка,— казала Капа.— Покійник, він завжди важкий. Живого душа тримає.

Відносно смерті і похоронів Капа все знала:

— Слава богу, не вперше ховаю! Я й обмию, я й загорну, я і в домовину покладу. Дзеркала завісити, бо душа в них дивитися буде, їй, душі, важко, страшно побачити себе в дзеркалі. Покривало ні в якому разі не підшивати, бо пришиєш вічне життя.

На лоб покійниці Капа поклала паперову смужку з молитвою — все ж хрещена людина, хоча й не віруюча. Прийшов Вадим, сказав: "Це прибрати".

Ховати він вирішив у крематорії. Капа заперечувала, казала про страшний суд. Ангел трубить, усі за трубою встають, кожен у своє тіло

вселяється, а в кого спалили — немає тіла, куди хочеш вселяйся... Він не слухав. А взагалі у ті дні до похорону він був майже покірливий, чемний з усіма, задумливий. Мені приніс стільця. Часто стріпував головою, ніби відганяючи думки.

39

Ховали Анфісу Максимівну напередодні Жовтневих свят. На роботі в цей день було складно, готувалися до завтрашнього святкового ранку, спішно дошивали костюми, прасували, галасували. Мій перший соліст Васючок Іllишкін раптово втратив голос, шипів і кашляв, довелося замість нього терміново вводити іншого, а він не хотів, плакав. Назавтра, здається, чекали комісію. Завідуюча нервувала, по десять разів примушувала повторювати кантату, і як завжди, у спішці, нічого не виходило. Рояль звучав препаскудно, один клавіш западав, настроювач уже включився в зустріч свята і був безтямний. Одним словом, маячня.

Кремацію призначили на сьому годину. Я вирішила їхати до крематорію просто з роботи, не за-ходячи додому, але репетиція не налагоджувалася і я боялася, що не встигну. На початку шостої я сказала завідуючій, що більше не можу, вона з оцтовим обличчям мене відпустила, зазначивши, що часу ще цілий вагон і не можна ставити особисте вище за громадське. Я змовчала. Для мене часу було обмаль, одна їзда більше години, та ще пересадки. Таксі у такий день дістати було неможливо... Я вийшла на вулицю. Підмерзла земля дзвеніла під ногами, повітря було сухе і холодне, угорі котився повний, місяць, з розгону пірнаїочи в світлі хмари і знову випливаючи. Яскраве місячне світло заливало провулок. Раптом недалеко засвітився зелений вогник. Диво — таксі! Я підняла руку, машина під'їхала, роблячи викрутаси по мерзлих вибоїнах.

— У крематорій,— сказала я, і ми поїхали.

— Ховаєте кого? — запитав шофер. Я кивнула. Він поцмокав язиком:

— Родича?

— Ні, подругу.

— Ну, це ще нічого.

Ми їхали через усю Москву, пожвавлену, святкову, ілюміновану, з гірляндами кольорових лампочок, з яскраво освітленими портретами на фасадах будинків. На вітрі лопотів кумач, місто кудись летіло, набуло бадьорого вигляду, було охоплене веселим хвилюванням. Натовпи людей прямували в магазин, із гучномовців лилася музика... Машина мчала через місто, що летіло, клопоталося, сяяло вогнями. Я намагалася не дивитись на лічильник, де загрозливо клацали цифри. Грошей могло не вистачити. Ми приїхали. На щастя, грошей вистачило, навіть з надлишком. "Щасливо вам поховати",^-сказав шофер, беручи чайові. Я увійшла до залу, супроводжувана його побажанням. Виявилося, що я приїхала на годину раніше. Була шоста.

У залі стояв гіркий, сирий і дивний запах осінніх квітів, вони були в руках і в домовинах — лег-копері хризантеми і крихітні айстри, схожі на судомно стиснені лілові кулачки. Я не купила квітів, не встигла. Я нічого не встцгла.

Я оглядалася навколо з якоюсь хворобливою загостреною спостережливістю, бачачи і фіксуючи все, що діялося, незважаючи на душевний біль, а можливо, саме через нього... Чекати ще було довго. За цей час встигло відбутися кілька похоронів, жахливо схожих між собою. Приносили, ставили на боковий постамент чергову домовину (у всіх домовинах чомусь лежали однакові жовті старики), люди плакали, тихенько перемовлялися. Потім адміністраторка, нестара жінка в яскраво-зеленій плетеній кофті, з молотком у руці і нафарбованими губами, казала: "Можете переносити". Засвічувалася центральна люстра над головним, обгородженим постаментом. Чоловіки несли домовину до центру, затискаючи під руками шапки або передаючи їх жінкам;

товплячись і соромлячись, ставили домовину на підмостки, оббиті чорним оксамитом, причому помилялись, і адміністраторка покрикувала: "Головою, головою вперед!" До стіни притуляли віко (двічі воно падало), потім усі ставали біля балюстради, що оточувала домовину, і починалася музика. Вступав орган. Одинокий скрипаль з байдужим обличчям підігравав органу. Різноманітності не було: грали або "Похоронний марш" Шопена, або "Елегію" Массне. Жінки плакали, деякі пробували голосити, але якось тихо і на диво пристойно. Потім адміністраторка у зеленій кофті казала: "Родичі, прощайтеся". Новий вибух плачу; люди підходили до домовини упритул, ставали на коліна або, нахилившись, тяглися губами до лоба покійного, чулися тихі ридання. Адміністраторка оголошувала: "Прощання закінчено",— домовину забивали (кілька дуже сухих ударів, що традиційно означають кінець), знову вступала музика, і домовина разом з підставкою опускалася під підлогу; над нею поступово змикалися стулки чорного оксамиту з квіточкою, що здригалася на них — залишком чиїхось похоронів. Відразу ж гасили люстру. Родичі, підтримуючи під руки якусь жіночу постать (ймовірно, дружину або дочку покійного), виходили з центральної площадки і з залу. Не минало й трьох хвилин, як починалися наступні похорони. Знову "можете переносити", плутаність чоловіків, встановлення домовини, музика, забивання домовини, опускання під підлогу, здригання квіточки на оксамитових стулках. Усе це було страшно, але не звичайним страхом смерті, а мертвою стандартністю, оптовістю процедури... І ще мене вразила одна дивна подробиця. Серед публіки весь час знаходився один і той же чоловік — досить молодий, чорнявий, красивий. Він підходив до кожної домовини, змішувався з групою тих, що проводжали, пильно дивився в обличчя покійного, потім ніс домовину разом з іншими, ставав біля балюстради, а коли починалася музика — плакав. Хто він був такий і чому плакав — не знаю. Може, божевільний, може, актор, який навчався плакати, а може, і людина, що похоронила тут щось для себе безмірно дороге...

Уже добиралося до сьомої, і серце в мене нило нестерпно, і ось внесли наступну домовину, і ця виявилася нашою, моєю. І одразу ж казенні стіни залу освітилися для мене справжнім, власним горем. Я

побачила в домовині лице Анфіси. Але як змінили її останні десять — дванадцять годин! Голова лежала на подушці з грубими, очевидно, паперовими мереживами. Це не я поклеїла її в домовину, не я зачесала. Вона була скромно і скупо обкладена квітами. Навколо стояла, теж скромна і скупа, купка людей,— попереду Вадим, твердо розставивши ноги, блідий і дуже гарний, за ним усі квартирні пожильці — комунальна наша сім'я,— всі вихователькі з дитячого садка, двірник з нашого двору, що трагічно м'яв у руках шапку. Домовину несли Вадим, двірник і шофер похоронної машини. Чоловіків було мало, і домовина хилилася на бік. Ада Юхимівна підбігла, вчепилася дрібненькими пальчиками за домовину. Вадим перекошеним ротом сказав їй: "Не треба". Домовину встановили. Знову, вже вкотре, орган заграв "Елегію" Массне, але цього разу музика мене захлеснула. Щось укусило мене за очі, і я відчула, що з них течуть сльози. Відчуття, забуте за багато літ, було до болю відрадним. Із захопленням ідучи назустріч сльозам, я плакала — широко, вільно, багато, із вдячністю Анфісі за те, що вона жила. Орган замовк, я перестала плакати. "Родичі, прощайтеся". Рідна моя. Я поцілувала Анфісу в кам'яний лоб. Обличчя Вадимового в останній момент я не бачила, лише його зсутулені плечі. На одне з них я мимоволі поклала руку. Він обернувся з виразом загнаної собаки і доторком щоки зіштовхнув мою руку із свого плеча — це було схоже, ні-

би він її поцілував. Знову заграла музика, домовина стала занурюватися, зімкнулися чорні оксамитові стулки, на яких здригалася все та ж квітка.

Погасили люстру. Ми почали розходитись. Віддалік уже поставили іншу домовину.

40

Після похоронів Вадим повернувся додому. Все було чисто прибрано, ліжко винесли геть, кімната здавалася великою і лункою. Життя було без змісту. "Кара-ті-ті-кара",— сказав Вадим і розсміявся, але відразу ж схопився за голову і застогнав.

Пізніше, на поминках, він багато і мовчки пив. За столом хазяйнувала Капа. Ніхто не плакав.

Наступного дня він прокинувся і не одразу зрозумів, що з ним. Сонце краєчком, несміливо освічувало стінку, ковзаючи по зелених шпалерах, по їх квадратах і ромбах. Там, де раніше стояло ліжко, квадрати і ромби були яскравіші, а навколо вицвіли...

Одного разу вночі Вадиму приснився сон. Йому приснилися зразу всі його провини перед матір'ю, їх було багато, так багато, що він знемігся і плакав. Він прокинувся, і подушка його була мокра.

З цієї проплаканої гірко-солоної подушки почалося для нього нове життя.

41

Ночами, як і колись, іде сніг або дощ і ліхтар коливається. А вдовиний пароплав пливе далі...